

Departamento di
Enseñansa Aruba

Omschrijving van de examenstof 2024

Vak: geschiedenis en staatsinrichting
Leerweg: havo

Eindversie maart 2021

Colofon

Dit toelichtingsdocument is een uitgave van Departamento di Enseñansa Aruba (DEA) voor het vak geschiedenis en staatsinrichting voor de havo.

Inhoudsopgave

Colofon	3
Voorwoord	5
Inleiding	6
1. Geschiedenis en staatsinrichting in Ciclo Avansa	7
1.1 Het vak geschiedenis en staatsinrichting voor havo	7
1.2 Programma's voor havo	8
2. Examenstof van het centraal examen en het schoolexamen.....	15
2.1 Het eindcijfer.....	15
2.2 Overzicht verdeling examenstof.....	16
3. Specificatie van de eindtermen voor het CE & SE.....	17
3.1 Domein A.....	17
3.2 Domein B.....	23
3.3 Domein C.....	25
3.4 Domein D.....	34
3.5 Domein E.....	41
Bijlage 1 Eindtermen geschiedenis en staatsinrichting havo.....	47
Bijlage 2 Prehistorie	52
Bijlage 3 Betrokkenen bij de totstandkoming van het toelichtingsdocument.....	58

Voorwoord

Voor u ligt de omschrijving van de examenstof voor het vak geschiedenis en staatsinrichting voor de havo. Dit document laat zien hoe u invulling kunt geven aan de eindtermen die op hoofdlijnen zijn vastgesteld door de minister en die vanaf augustus 2024 gelden. Het eerste centraal examen voor de havo waar dit document naar verwijst, wordt in mei 2027 afgenomen.

Het document geldt als leidraad voor de vakken waarvan examens op Aruba¹ gemaakt worden. Het document bevat zowel informatie voor het centraal examen (CE) als informatie voor het schoolexamen (SE). Bij bepaalde vakken worden uitsluitend schoolexamens afgenomen.

Dit document geeft een beschrijving van de exameneisen voor het CE en SE. In het document komen, onder meer, de volgende onderwerpen aan bod: specificatie van de leerstof voor het CE en het SE, begrippenlijsten, onderdelen van domeinen of verplichte schoolexamen-eenheden, voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals digitale examens) en toegestane hulpmiddelen. Verder bevat dit document aanbevelingen voor de inrichting van het SE.

Dit document is tot stand gekomen in opdracht van het DEA, afdeling Curriculum Ontwikkeling.

¹ De toelichting op het CE-deel voor de vakken waarvan examens uit Nederland (Nederlands CE) afkomstig zijn, is te vinden in een syllabus, (samengesteld door het CvTE ofwel College voor Toetsen en Examens). Voor het SE-deel dient men de handreiking te raadplegen die te vinden is op de website van SLO.

Inleiding

De omschrijving van de examenstof is een nadere specificatie van het CE-deel en het SE-deel van het document eindtermen en examenprogramma.

Dit document bevat per domein een toelichting. Hierin zijn zowel de subdomeinen voor het CE als voor het SE geëxpliciteerd. Bij het domein Vaardigheden zijn er per subdomein doelstellingen geformuleerd met daarbij een specificatie van de leerstof. Deze specificaties geven richting aan de invulling van deze eindterm.

Bij de andere subdomeinen zijn de eindtermen in contexten geconcretiseerd met specifieke aandachtspunten, belangrijke werkwijzen en een begrippenlijst.

De omschrijving van de examenstof stelt een leraar in staat zich een goed beeld te vormen van wat in het CE wel en niet gevraagd kan worden. De omschrijving van de examenstof is niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, dat in een enkel geval op een CE ook iets aan de orde komt dat niet expliciet in dit document staat, maar wat impliciet in het verlengde daarvan ligt. In het document staat ook de uitwerking van de eindtermen voor het SE die op dezelfde manier omschreven zijn als de eindtermen voor het CE. Verder is dit document een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een CE en/of SE voorbereiden. Het document is ook bruikbaar voor producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties.

Leeswijzer

De informatie in dit document is als volgt verdeeld. Het eerste hoofdstuk bevat algemene informatie over het vak, namelijk de voorgeschiedenis, de vernieuwing en een opsomming van de domeinen en subdomeinen met een korte uitleg. In hoofdstuk 2 staat een overzicht van de examenstof, verdeeld over het CE en het SE. In hoofdstuk 3 staan de specificaties van de globale eindtermen voor het CE en het SE.

Als bijlage zijn onder andere de eindtermen opgenomen, extra informatie van de gekozen domeinen en een overzicht van de betrokken personen bij het tot stand komen van deze omschrijving.

1. Geschiedenis en staatsinrichting in Ciclo Avansa

1.1 Het vak geschiedenis en staatsinrichting voor havo

In het dagelijkse leven lijken we maar weinig actief met geschiedenis bezig te zijn. Toch hebben we hier veel meer mee te maken dan we ons doorgaans realiseren. De wereld waarin we leven, onze samenleving en leefomgeving zijn alleen te begrijpen als we de geschiedenis ervan kennen. Het vak geschiedenis wil leerlingen kennis van en inzicht in het verleden bijbrengen. Historisch denken en redeneren zijn hierbij de belangrijkste doelen. Geschiedenis is het geheel van gebeurtenissen in het verleden, maar ook het onderzoek naar dit verleden; dit laatste is van belang voor het geschiedenisonderwijs. Dit onderzoek steunt naast het verzamelen van bronnen, in grote mate op het interpreteren hiervan. Geschiedenis is het geheugen van onze samenleving en het vak vertaalt dit geheugen naar een weergave van de werkelijkheid, die gebaseerd is op een interpretatie van feiten. Geschiedenis is dan ook meer een constructie dan een reconstructie van dit verleden.

Historisch en chronologisch besef vormen de belangrijkste bouwstenen van de groei van historisch bewustzijn: het besef dat iedereen onderdeel uitmaakt van de geschiedenis en deze kan beïnvloeden. Om geschiedenis te kunnen begrijpen en het belang hiervan voor onze eigen tijd te herkennen, dient de leerling kennis en inzicht te hebben in historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen, die de grondslag vormen van hedendaagse maatschappijen. Ook moet hij hier verbanden kunnen leggen, zowel in de chronologie (het verloop in de tijd) als in de synchronie (gelijktijdigheid van verschijnselen en processen). Door het ontwikkelen van historisch besef leert de leerling hedendaagse verschijnselen te contextualiseren en te relativiseren, zodat hij weloverwogen uitspraken kan doen en bewuster kan handelen. Gebeurtenissen, verschijnselen en processen laten zich alleen begrijpen in hun historische context. Een goed voorbeeld hiervan zijn normen en waarden, die verschillen van cultuur tot cultuur, maar ook door de tijd heen.

Een goede basiskennis en begrip van de geschiedenis is daarom onmisbaar voor het ontwikkelen van actief lokaal en wereldburgerschap en het stimuleren van sociale integratie. Het vak geeft inzicht in het verleden maar ook in de eigen cultuur en draagt vandaaruit bij aan het begrijpen en waarderen van andere culturen. Het vak moet leiden tot een open houding van de leerling die gericht is op respect, tolerantie en het vermogen tot relativiseren. Beeldvorming is in grote mate afhankelijk van je standplaats. Het is daarom belangrijk dat het vak geschiedenis aansluit bij de belevingswereld van de Arubaanse leerling; een belevingswereld die uitgaat van de Arubaanse situatie, maar daar zeker niet ophoudt. Aruba is in politiek-economische, maar zeker ook in culturele zin allerminst een eiland te noemen. In het vak geschiedenis besteden we daarom aandacht aan Arubaanse, regionale- en wereldgeschiedenis, met onderwerpen die betekenisvol zijn voor de Arubaanse leerling. In het kader hiervan zal ook veel aandacht worden besteed aan burgerschapsvorming, dat wil zeggen dat het vak geschiedenis de leerlingen onder andere moet voorbereiden op het functioneren als burger in de Arubaanse samenleving en als wereldburger.

In dit nieuwe document, eindtermen en examenprogramma voor geschiedenis, heeft vooral de structuur een belangrijke verandering ondergaan: de structuur is niet langer gebaseerd op een thematische indeling, maar gaat uit van een chronologische periodisering, een verandering die samenhangt met de onderwijsvernieuwing die de afgelopen jaren plaatsvond in het Nederlandse geschiedenisonderwijs. De vernieuwing in het Nederlandse onderwijs werd gedreven door het gemis aan een overkoepelend raamwerk binnen het geschiedenisonderwijs. De commissie de Rooy, belast met het onderzoeken van de mogelijkheden, is uiteindelijk tot de conclusie gekomen dat alle leerlingen over dezelfde basiskennis en basisvaardigheden moeten

beschikken. Om dit doel te bereiken heeft de commissie de Rooy ertoe besloten om voor de basiskennis uit te gaan van een gestandaardiseerde chronologie van de Europese geschiedenis, die als kapstok kan dienen voor de verdere kennis. Daar de periodisering in het Nederlandse examenprogramma niet overeenkomt met de geschiedenis van Latijns-Amerika en het Caribisch gebied en uitgaat van een Europees normatief kader, is gekozen voor een eigen periodisering, die wel de aansluiting op het Nederlandse systeem behoudt.

De invulling hiervan was tot op zekere hoogte problematisch. Periodisering is volgens de historicus Johan Huizinga “altijd onnauwkeurig en tot zekere hoogte willekeurig”, het is een uitermate subjectieve bezigheid en projecteert een onnatuurlijke cesuur op de geschiedenis. Hoewel een periodisering vaak enkel bedoeld lijkt als begripsmechanisme of ordeningsmechanisme, blijkt het in de praktijk vaak te werken als een moreel oordeel. Er is daarom besloten voor een vrij algemene periodisering die recht doet aan zowel de Arubaanse en regionale context als de wereldgeschiedenis, maar tegelijkertijd uit praktische overwegingen ook de aansluiting behoudt met de Nederlandse periodisering. In deze indeling staan de volgende periodes centraal: prehistorie, primaire, secundaire en tertiaire historie. Bij de keuze en de uitwerking van de perioden komen in de subdomeinen, waar mogelijk, dezelfde elementen terug, namelijk: politiek, economie, sociaal en cultuur. Deze onderdelen hebben raakvlakken met de indeling van de geschiedenis naar maatschappijtypen. Tot slot is er rekening gehouden met een ander risico van periodisering: een gebrek aan diepgang en een programma dat minder tot de verbeelding van de leerling spreekt. De historische beleving en kritische reflectie van de kandidaat staan daarom centraal.

De vernieuwing heeft ook raakvlakken met de vernieuwing binnen het vakgebied mens en maatschappij. Binnen dit vakgebied zijn concepten als globalisering, milieu, burgerschap en technologie met elkaar verbonden.

In de drie onderliggende vakken geldt dat uitgegaan wordt van een concentrische benadering; vanuit de aansluiting op de eigen omgeving vinden verbreding en verdieping naar de regio en het mondiale plaats. Ook het verleden, het heden en de toekomst worden met elkaar verbonden. Vanuit het denken in scenario's wordt de kandidaat aangestuurd om na te denken over de toekomst. De uitdaging is om creativiteit en probleemoplossend denken te gebruiken om een betere toekomst te creëren.

1.2 Programma's voor havo

Het examenprogramma van geschiedenis en staatsinrichting havo bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Vakspecifieke vaardigheden
- Domein B Tijdsbesef (historisch besef)
- Domein C Wereldgeschiedenis
- Domein D De geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied
- Domein E Staatsinrichting

Toelichting bij subdomein A t/m E

Toelichting domein A

Vakspecifieke vaardigheden

Historisch denken, beredeneren en onderzoeken:

1. beleving van tijd, tijdsbesef, historisch tijdsbesef en historisch besef;
2. vaardigheden om het verleden te bestuderen om zodoende het heden beter te begrijpen;
3. historische structuurbegrippen;
4. structuurbegrippen staatsinrichting;
5. historisch onderzoek;
6. beheersingsniveau.

1. Beleving van tijd, tijdsbesef, historisch tijdsbesef en historisch besef

Binnen de groei van het besef van tijd bij kinderen kunnen we verschillende stadia van ontwikkeling onderscheiden, die geleidelijk in elkaar overgaan. De ontwikkeling wordt niet alleen bepaald door de leeftijd van het kind maar ook intelligentie speelt een rol. Binnen de ontwikkelingspsychologie bestaat vrijwel overeenstemming over het feit dat de intelligentie van het kind een grotere bepalende factor is dan de leeftijd in relatie tot de snelheid waarmee het kind het tijdsconcept aanleert. Het aanleren van het tijdsconcept is een geleidelijk proces waarbij verschillende ontwikkelingsfasen worden doorlopen.

Aan het begrip tijdsbesef onderscheiden we het biologisch en dagelijks tijdsbesef en het historisch tijdsbesef. Kenmerkend voor het biologisch tijdsbesef is het steeds weer terugkerende, dus cyclische, karakter van tijd. Het dagelijks tijdsbesef staat in direct verband met het biologische tijdsbesef. Binnen het dagelijks tijdsbesef berusten de gehanteerde begrippen over tijd en tijdmeting op gemaakte afspraken.

Tegenover het cyclische karakter van tijd staat het lineaire karakter. Dat legt de nadruk op het eenmalige, het unieke. Binnen het lineaire karakter ontdekken leerlingen dat ze zelf een plaats innemen binnen het verleden, heden en de toekomst en ontdekken zo hun eigen historiciteit. In veel gevallen gebeurt dit bij leerlingen tussen de 5 en 7 jaar. Dit lineaire tijdsbesef noemen we het historisch tijdsbesef. Het historisch tijdsbesef is iets anders dan het historisch besef. Historisch besef ontwikkelt zich geleidelijk aan in de periode van het primair onderwijs. Voltooid is deze ontwikkeling eigenlijk nooit. Zaken als continuïteit en verandering, verschijnselen, structuren en processen, verabsolutering en relativering zijn enkele die behoren tot het proces van de ontwikkeling van het historisch besef. De basis van het historisch besef ligt verankerd in het historisch tijdsbesef. Binnen het eindexamen geschiedenis wordt een beroep gedaan op zowel het historisch tijdsbesef als het historisch besef van de leerling.

2. Vaardigheden om het verleden te bestuderen om zodoende het heden beter te begrijpen

Naast historische begrippen kent het geschiedenisonderwijs structuurbegrippen. In tegenstelling tot de historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen zijn structuurbegrippen niet gebonden aan een bepaalde periode of inhoud. Het is daarom dat zij het kader van domein A – historisch denken, beredeneren en onderzoeken – vormen. Aan structuurbegrippen zijn vaardigheden gekoppeld. Het zijn de structuurbegrippen en de daaruit voortvloeiende vaardigheden die ertoe bijdragen dat de examenkandidaat vanuit het verleden het heden beter kan verklaren en begrijpen.

3. Historische structuurbegrippen

Bij domein A worden zes structuurbegrippen gehanteerd nl.:

- a. bron en vraagstelling;
- b. feit en objectiviteit;
- c. oorzaak en gevolg;
- d. verandering en continuïteit;
- e. inleving en standplaatsgebondenheid;
- f. interpretatie.

Vaardigheden die behoren bij de zes historische structuurbegrippen:

a. Bron en vraagstelling:

De kandidaat kan:

- de aard van verschillende soorten bronnen van elkaar onderscheiden en hier een ordening in aanbrengen;
- de betrouwbaarheid en representativiteit van een bron beoordelen en daarmee de waarde van de bron vaststellen;
- aan de hand van voorgelegde of zelf verzamelde bronnen vraagstellingen en hypothesen formuleren, beantwoorden en toetsen.

b. Feit en objectiviteit:

De kandidaat kan:

- feiten onderscheiden van meningen;
- objectiviteit en subjectiviteit van elkaar onderscheiden;
- over historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen een beargumenteerd standpunt innemen en dit zowel mondeling als schriftelijk verdedigen.

c. Oorzaak en gevolg:

De kandidaat kan:

- een verband leggen tussen oorzaken en gevolgen van historische verschijnselen, gebeurtenissen en processen;
- het onderscheid tussen gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde, directe en indirecte oorzaken en gevolgen uitleggen;
- onderscheid maken tussen het gewicht van verschillende oorzaken;
- het verschil tussen direct en later optredende gevolgen herkennen en verklaren.

d. Verandering en continuïteit:

De kandidaat kan:

- in de geschiedenis het onderscheid tussen het bijzondere/incidentele/unieke en het algemeen voorkomende/constante/regelmatige uitleggen;
- uitleggen dat elke ordening van tijd een interpretatie is;
- op basis van het proces van verandering en continuïteit historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen verklaren en plaatsen binnen de periodisering;
- factoren die verandering of behoud van het bestaande bevorderen of in de weg staan, verklaren.

e. Inleving en standplaatsgebondenheid:

De kandidaat kan:

- verklaren hoe de eigen standplaatsgebondenheid en die van anderen in het heden en verleden de geschiedschrijving over en interpretatie van historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen beïnvloeden;
- kennis nemen van de motieven/interesses/waardesystemen en verwachtingen van andere mensen en samenlevingen en deze niet beoordelen zonder rekening te houden met de betrokken tijd en plaats.

f. Interpretatie:

De kandidaat kan:

- met behulp van bronnen en gebaseerd op feiten een historische gebeurtenis, verschijnsel en proces (re)construeren;
- een geboden samenhang aangeven als een interpretatie te midden van vele mogelijkheden;
- een interpretatie toetsen aan nieuwe gegevens en de bestaande interpretatie op basis van de nieuwe gegevens bijstellen.

4. Structuurbegrippen staatsinrichting

De twee in domein A gehanteerde structuurbegrippen zijn:

- staat en staatsbestel;
- beleid en besluitvorming.

Beide structuurbegrippen zijn in domein E 'Staatsinrichting' nader uitgewerkt.

5. Historisch onderzoek

Het is van belang dat de eindexamenkandidaat beschikt over enige onderzoeksvaardigheden. De onderzoeksvaardigheden beperken zich niet tot het terrein van het vak geschiedenis. Toch is gekozen om deze apart binnen domein A op te nemen. De vaardigheden die behoren bij het doen van historisch onderzoek zijn:

De kandidaat kan:

- een historisch onderzoek uitvoeren en op basis van de verkregen onderzoeksresultaten een conclusie formuleren, presenteren en verdedigen;
- gebruikmaken van informatie- en communicatietechnologie bij het raadplegen, verwerken en presenteren van informatie met betrekking tot historische gebeurtenissen, verschijnselen, processen en personen.

6. Beheersingsniveau

Eindtermen avo zijn ontwikkeld voor de bovenbouw van mavo, havo en vwo. Voor alle drie niveaus zijn dezelfde domeinen vastgelegd. Hierin verschillen de documenten niet van elkaar. Onderscheid is gemaakt in de uitwerking van de domeinen. Enerzijds binnen het vereiste kennis- en handelingsniveau (het beheersingsniveau) en anderzijds binnen de leerinhouden.

Het beheersingsniveau is onder te verdelen in kennis en vaardigheden. Kennis is informatie opgeslagen in de hersenen. Informatie die in ongewijzigde vorm uit de examenstof gehaald kan worden. Vaardigheden worden door ervaring en oefening aangeleerd. Vaardigheden beheers je in meer of mindere mate. Vaardigheden kunnen onderverdeeld worden in reproductieve vaardigheden en productieve vaardigheden. Het toetsen van kennis en vaardigheden (reproductief en productief) kan op verschillende niveaus plaatsvinden. Kennis kan getoetst worden op feiten, procedures, begrippen en principes. Binnen het eindexamen geschiedenis kunnen we het toetsen van kennis richten op historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen. Vaardigheden kunnen op velerlei wijzen getoetst worden.

Naast onderscheid in het beheersingsniveau wordt onderscheid gemaakt binnen de leerinhouden. Pragmatisch omdat de mavoleerling minder tijd heeft om zich op het school- en het centraal examen voor te bereiden dan zijn medeleerling op de havo en zeker die op het vwo, anderzijds ook in relatie tot het beheersingsniveau. Hoe hoger het niveau van de leerling, hoe meer diepgang gevraagd kan worden, wat zich uit in de uitwerking van de leerinhouden.

Toelichting domein B

Tijdsbesef

Naast de vaardigheden zoals deze aangegeven staan in domein A, is in domein B de indeling en opbouw rond het historisch besef uitgewerkt. De samenstellers van dit document hebben vergelijkend onderzoek gedaan naar hoe hier in de omliggende landen, de Verenigde Staten van Amerika en Nederland mee om is gegaan en welke keuzes daar gemaakt zijn. Daarnaast zijn in een bijeenkomst met de docenten de ideeën en wensen uit het veld geïnventariseerd. Een belangrijke vraag was of de inhoudelijke eindtermen in thematisch dan wel chronologisch opgebouwde domeinen en subdomeinen nader uitgewerkt zouden gaan worden. De tweede vraag was wanneer er een keuze gemaakt was hoe dan de opbouw hierbinnen vorm gegeven zou worden. Uitkomst van het vergelijkend onderzoek was dat er in principe geen voorbeelden van slechte keuzes waren. Duidelijk werd dat gemaakte keuzes weloverwogen overkwamen en pasten binnen de context en visie van het land waarvoor ze bedoeld waren. Mede op basis van deze uitkomst hebben de samenstellers besloten om vooral de wensen en ideeën van het veld sterk mee te laten wegen in haar keuze. Gekozen is voor een opbouw rond periodisering. Bij de uitwerking van de perioden komen in de subdomeinen zoveel mogelijk dezelfde elementen terug. Deze elementen zijn van politieke, economische, sociale en culturele aard. Deze elementen hebben duidelijk raakvlakken met de indeling van de geschiedenis naar maatschappijtypen. Ten dele is deze indeling terug te vinden. Er is echter niet gekozen om deze indeling als leidraad te nemen. Een van de redenen hiervoor is de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige. Een gelijkvormige opbouw van domein C en D zou dan onnodig lastig worden. Het zou beter zijn te zoeken naar een indeling met een mondiaal karakter. De traditioneel gebruikte eurocentristische indeling naar prehistorie, oudheid, middeleeuwen, vroegmodern/nieuwe en modern/nieuwste, viel hierdoor ook automatisch af.

Gekozen is voor een indeling naar vier perioden. De prehistorie² van het 'begin' tot 3000 v. Chr., de primaire historie van 3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr., de secundaire historie van 1500 tot 1750 en de tertiaire historie van 1750 tot heden. Deze keuze is gebaseerd op de volgende historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen:

De prehistorie laten we niet beginnen bij het ontstaan van de eerste mensachtige, maar bij de verspreiding van de moderne mens over de aarde. Gelet op de minutentabel is dit een pragmatische keuze geweest. Na de periode van jagers en verzamelaars, de neolithische revolutie en het ontstaan van nederzettingen, eindigt de periode met de introductie van het schrift; een logische keuze dat de periode van de prehistorie hiermee haar einde vindt. De periode van de primaire historie is een periode die zich kenmerkt door de ontwikkeling van nederzettingen naar stadsvorming, specialisatie, de opkomst van het wetenschappelijk denken, hiërarchische samenlevingen en de grote rijken. Voorbeelden zijn onder andere Alexander de Grote, het Romeinse en Byzantijnse Rijk, Djengis Khan en het rijk van de Inca's. Contact, uitwisseling en wederzijdse beïnvloeding vonden vooral plaats langs de buitengrenzen. Van globalisering was in die zin nog niet echt sprake. In de secundaire periode zien we het ontstaan van expansie, kolonisatie en wereldhandel met de wetenschappelijke revolutie als 'katalysator'. Hiermee is de periode van globalisering aangebroken. De tertiaire periode begint met die andere, na de neolithische, belangrijke revolutie: de industriële revolutie. Een nieuwe historische periode breekt aan waarin bestaande verhoudingen zowel op economisch als sociaal en politiek gebied in snel tempo veranderen en elkaar opvolgen. De wetenschappelijke en technische ontwikkelingen nemen een grote vlucht en de wereldbevolking groeit in een zeer

² Alhoewel prehistorie geen examenstof is, is het voor de ontwikkeling van het tijdsbesef van de leerling van belang dat prehistorie aangeboden en getoetst wordt. De eindtermen en de uitwerkingen van Prehistorie (begin tot 3000 v Chr.), De wereld in de prehistorie en Aruba en het Caribisch gebied in de prehistorie zijn in bijlage 2 blz. 52 opgenomen.

hoog tempo. De periode eindigt met het heden, hoewel er natuurlijk over het heden nog geen historische uitspraken te doen zijn.

Toelichting domein C

Wereldgeschiedenis

Domein C heeft betrekking op de wereldgeschiedenis. In plaats van een eurocentrische historische benadering werd, gekozen voor een globale historische benadering.

Wereldgeschiedenis of globale geschiedenis is de studie naar het ontstaan, de groei en de veranderingen van samenlevingen en beschavingen in de geschiedenis van de wereld. Hierbij worden patronen met elkaar vergeleken en de effecten van de onderlinge interactie bestudeerd. Vooral vanaf 1980 nam deze nieuwe studierichting een hoge vlucht.

Vanaf 1960 groeide het besef van de beperkingen van de introspectieve, eurocentristische, nationale geschiedenis. Om patronen te kunnen herkennen, moesten samenlevingen niet afzonderlijk bestudeerd worden, maar vooral de onderlinge wisselwerking. Afzonderlijk daarvan groeide de interesse voor het effect op de geschiedenis door veranderingen van geologie, klimaat en energie-stromen en ecologische processen als verspreiding van ziektes, planten en dieren³.

Gezien het creoolse multiculturele karakter van de Arubaanse samenleving en het feit dat de geschiedenis van Aruba niet onlosmakelijk verbonden is aan globale ontwikkelingen en processen, lijkt het ons zinvol om dit domein een plaats te geven in ons curriculum.

Domein B geeft tijdsbesef in de mondiale ontwikkeling en processen (zie toelichting domein B), daarentegen gaat domein C specifiek op thema's in, die in bepaalde plaatsen van de wereld plaats hebben gevonden en grote gevolgen hadden voor andere delen van de wereld.

De indeling van de subdomeinen in domein C komen overeen met de periodisering uit domein B. Met andere woorden, zijn de subdomeinen chronologisch opgebouwd en dient domein B als kapstok voor de kenmerkende aspecten van de thema's in een bepaalde periode (subdomein).

Toelichting domein D

De geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied

Domein D heeft betrekking op het Caribisch gebied en Aruba. Bij dit domein staat de geschiedenis van Aruba in de context van het Caribisch gebied centraal. Over het gebruik en de invulling van het begrip Caribisch gebied bestaat veel onenigheid. Het begrip wordt bekritiseerd omdat het gebaseerd is op door de kolonisatie geïntroduceerde verandering en weinig recht doet aan de precolumbiaanse geschiedenis van de regio. De invulling van het begrip verschilt aanzienlijk al naar gelang het uitgangspunt. Is het uitgangspunt geografisch, gaan we uit van een gezamenlijke socio-historische achtergrond, van een gezamenlijke cultuur, of gaan we liever uit van supranationale samenwerkingsverbanden? Over de kern van dit gebied (de eilanden van Cuba tot aan Trinidad) bestaat een zekere consensus, maar over wat verder tot het Caribisch gebied gerekend moet worden lopen de meningen uiteen. In sommige gevallen wordt de definitie opgerekt om ook (ei)landen als Belize, San Andres, Aruba, Bonaire, Curaçao, de Guyana's en Suriname hieronder te rekenen. Andere, nog bredere, definities bevatten ook grote delen van het vasteland van Colombia, Venezuela, Mexico etc. In de Latijns- Amerikaanse literatuur wordt recentelijk wel een onderscheid gemaakt tussen El Caribe insular (de

³ VANHAUTE, E. (2008): Wereldgeschiedenis. Een inleiding, Academia Press, Gent (Wikipedia).

eilanden) en El gran Caribe (alles binnen en grenzend aan de Caribische Zee). Gezien Aruba's geografische ligging en de historische en contemporaine banden van Aruba met het vasteland, is er voor de laatste definitie gekozen, met nadruk op de directe eigen regio. Deze invulling doet recht aan de belevingswereld van de leerling en aan de precolumbiaanse geschiedenis van de regio. Naast het Caribisch gebied besteedt dit domein aandacht aan de 'Atlantische contacten': de contacten met Europa, Afrika en de Verenigde Staten. Hierbij valt te denken aan de rol van de kolonistoren en de trans-Atlantische driehoekshandel, maar ook aan meer recente geschiedenis zoals de 20^e-eeuwse inmenging van de Verenigde Staten.

Toelichting Domein E

Staatsinrichting

Domein E heeft betrekking op staatsinrichting. Een apart onderdeel zowel binnen de eindtermen alsook binnen het school- en centraal examen. In dit domein staat de staatsinrichting van Aruba centraal, maar is er ook aandacht voor het Koninkrijk in zijn geheel en voor andere staats- en bestuursvormen dan die van het Koninkrijk.

Bij het onderwijzen in staatsinrichting komt vroeg of laat de vraag naar voren of we ons binnen dit vak moeten beperken tot puur de staatsinrichting of dat er ook aandacht moet zijn voor de historie en voor andere staatsvormen dan de onze. Natuurlijk kunnen we ons 'beperken' tot de samenstelling, taken en bevoegdheden van de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, het kiesstelsel en de samenstelling en de taken en bevoegdheden van de diverse colleges van advies. Wat betreft het beheersingsniveau zullen we dan waarschijnlijk niet veel verder komen dan kennis en begrip. Hooguit komt er wat toepassing bij kijken wanneer we de leerling aan de hand van een verkiezingsuitslag de zetelverdeling laten berekenen. Staatsinrichting is belangrijk. Immers binnen enkele jaren zijn de leerlingen stemgerechtigd of zijn dit nu al. Enige kennis over de trias politica is dus geen overbodige luxe.

Binnen het domein is er ruimte om aandacht te besteden aan andere staats- en bestuursvormen dan de onze. Het is goed dat leerlingen leren dat een democratie niet een vanzelfsprekendheid is en dat het mogen laten horen van je stem een groot goed is. Daarnaast is gekozen om in de eindtermen aandacht te besteden aan het Koninkrijk der Nederlanden als geheel, de veranderende samenstelling en onderlinge verhoudingen in de afgelopen honderd jaar: de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië en Suriname, de 'separacion' beweging en het verkrijgen van de Status Aparte van Aruba en de laatste wijzigingen binnen het Koninkrijk op '10.10.10'. Getracht is hiermee om staatsinrichting uit haar wat droge abstracte omgeving te halen en te plaatsen binnen de context waarin zij hoort. Tevens is er aandacht voor de kleinschaligheid van Aruba. Er is een kleine afstand tussen burger en bestuur en korte communicatielijnen. Welke invloed heeft dit op de politieke cultuur? Een mooie gelegenheid om de geleerde theorie te meten aan de realiteit van elke dag en hierover een standpunt in te nemen. Het zijn immers deze leerlingen die straks mee bepalen wat de uitslag van de volgende of daaropvolgende verkiezingen is.

2. Examenstof van het centraal examen en het schoolexamen

Het eindexamen is een essentieel onderdeel van het aangeboden onderwijs. In dit hoofdstuk is informatie te vinden over de samenstelling van het examen, de eisen die gesteld worden aan het examen en hoe de examenstof verdeeld is. Tevens treft u informatie over het bepalen van het eindcijfer.

Algemene examenbeschrijving

Het examen

Het examen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting bestaat uit een centraal examen en een schoolexamen.

Het centraal examen

Het centraal examen bestaat uitsluitend uit een schriftelijk deel. De zitting bij dit centraal schriftelijk examen duurt 150 minuten.

Het schoolexamen

Het schoolexamen kan op de volgende manieren getoetst worden:

- schriftelijke en mondelinge toetsen
Het werk wordt aan de hand van een correctievoorschrift beoordeeld, waarin mogelijke antwoorden en puntenverdeling zijn opgenomen.
- praktische opdracht
Bij de praktische opdracht kan zowel het proces als het product beoordeeld worden. Beoordeling vindt plaats aan de hand van vooraf aan de kandidaat bekendgemaakte criteria.
- profielwerkstuk
Elk profiel bestaat uit een profielwerkstuk als onderdeel van het schoolexamen bij de reguliere havo.

De toetsen en de opdrachten die deel uitmaken van het schoolexamen, dienen aantoonbaar representatief te zijn voor de desbetreffende eindtermen en de omschrijving van de examenstof. De vakspecifieke vaardigheden dienen een substantieel onderdeel te zijn van de toetsing in het schoolexamen.

2.1 Het eindcijfer

Het eindcijfer voor het examen komt als volgt tot stand:

Voor het vak geschiedenis en staatsinrichting wordt het cijfer voor het schoolexamen gecombineerd met het cijfer voor het centraal examen. Voor de havo wordt het eindcijfer voor de helft ($\frac{1}{2}$) door het schoolexamen en voor de helft ($\frac{1}{2}$) door het centraal examen vastgesteld.

Het cijfer voor het schoolexamen wordt samengesteld uit de cijfers voor de schriftelijke en de mondelinge toetsen, zodanig dat de verdeling van de examenstof voor het SE aantoonbaar evenwichtig verdeeld is.

Jaarlijks wordt een Programma van Leerstof en Toetsing (PLT) door de scholen samengesteld, uitgaande van de door de minister vastgestelde eindtermen en examenprogramma, waarin de school de weging van de verschillende onderdelen van het schoolexamen vastlegt (Artikel 11 lid 2, LB examens vwo, mavo, havo 1991GT 35, laatst gewijzigd 2015).

2.2 Overzicht verdeling examenstof

Hieronder staat de verdeling van de examenstof in het centraal examen (CE) en het schoolexamen (SE) voor het vak geschiedenis en staatsinrichting, havo.

Tabel 1: verdeling van de examenstof

Domein	Centraal Examen	Schoolexamen
Domein A Vakspecifieke vaardigheden		
Subdomein A1 Historische structuurbegrippen	■	■
Subdomein A2 Structuurbegrippen staatsinrichting		■
Subdomein A3 Historisch onderzoek		■
Domein B Tijdsbesef		
Subdomein B1 Primaire historie: 3000 v. Chr. - 1500 n.Chr.		■
Subdomein B2 Secundaire historie: 1500 - 1750	■	■
Subdomein B3 Tertiaire historie: 1750 tot heden	■	■
Domein C Wereldgeschiedenis		
Subdomein C1 De wereld in de primaire historie		■
Subdomein C2 De wereld in de secundaire historie	■	□
Subdomein C3 De wereld in de tertiaire historie	■	□
Domein D Geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied		
Subdomein D1 Aruba en het Caribisch gebied in de primaire historie		■
Subdomein D2 Aruba en het Caribisch gebied in de secundaire historie		■
Subdomein D3 Aruba en het Caribisch gebied in de tertiaire historie	■	□
Subdomein E Staatsinrichting		
Subdomein E1 Staatsinrichting en politieke geschiedenis		■
■ moet worden getoetst □ mag worden getoetst		

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op subdomeinen B2, B3, C2, C3 en D3 in combinatie met subdomein A1.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein B, de subdomeinen, C1, D1, D2 en E1 in combinatie met domein A:

- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Het subdomein A1 'Historische structuurbegrippen' wordt steeds geëxamineerd in combinatie met de vakinhoudelijke eindtermen. Daarbij wordt niet afgeweken van de huidige interpretatie van dit domein in het geldende centrale examenprogramma geschiedenis.

3. Specificatie van de eindtermen voor het CE & SE

3.1 Domein A

Domein A Vakspecifieke vaardigheden

De kandidaat kan met betrekking tot de vakspecifieke vaardigheden:

- A1 de vaardigheden behorende bij de historische structuurbegrippen adequaat hanteren;
- A2 de vaardigheden behorende bij de structuurbegrippen staatsinrichting adequaat hanteren (zie domein E);
- A3 de vaardigheden behorende bij het doen van historisch onderzoek toepassen.

Subdomein A: Historische structuurbegrippen

- 1 De kandidaat kan de volgende historische structuurbegrippen adequaat hanteren:
 - a. bron en vraagstelling;
 - b. feit en objectiviteit;
 - c. oorzaak en gevolg;
 - d. verandering en continuïteit;
 - e. inleving en standplaatsgebondenheid;
 - f. interpretatie.

Subdomein A1		
1a. Historische structuurbegrippen – Bron en Vraagstelling		
In dit verband kan de kandidaat de vaardigheden behorende bij het structuurbegrip bron en vraagstelling adequaat hanteren.		
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Een bron krijgt pas betekenis wanneer er een vraag aan gesteld wordt. - Afhankelijk van de vraag is een bron primair of secundair. - Bron en vraagstelling vormen de basis voor het doen van (historisch) onderzoek. - Een bron is niet per definitie betrouwbaar; elke bron is zowel krachtig als zwak. - Een onderwerp heeft verschillende bronnen. - Een bron bevat bewuste en onbewuste elementen. - Er is een relatie tussen bron en standplaatsgebondenheid. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - verschillende betrouwbare bronnen raadplegen; - bij een bron bruikbare vragen formuleren en gegevens hieruit selecteren; - bij een vraag bruikbaar bronnenmateriaal zoeken; - een bron bevat ook elementen die niet primair betrekking hebben op de aan de bron gestelde vraag (onbewuste elementen). 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - primaire bron - secundaire bron - geschreven bron - ongeschreven -/orale bron - internetbron - betrouwbaarheid 	<ul style="list-style-type: none"> - objectiviteit - subjectiviteit - representativiteit - standplaatsgebondenheid - vraagstelling

Subdomein A1**1b. Historische structuurbegrippen – Feit en objectiviteit**

In dit verband kan de kandidaat

de vaardigheden behorende bij het structuurbegrip feit en objectiviteit adequaat hanteren.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Een feit onderscheidt zich van een mening. - iets als feit gepresenteerd is niet per definitie betrouwbaar. - Een feit is objectief als het onafhankelijk is van de mening van mensen. - Een mening is altijd subjectief en staat in relatie tot standplaatsgebondenheid. - Andermans mening verdient respect en vraagt om inleving.
Belangrijke werkwijze	Uitleggen dat bij historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen, feiten van meningen moeten worden onderscheiden.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - feit - mening - betrouwbaarheid - objectiviteit - subjectiviteit - inleving - standplaatsgebondenheid

Subdomein A1**1c. Historische structuurbegrippen – Oorzaak en gevolg**

In dit verband kan de kandidaat

de vaardigheden behorende bij het structuurbegrip oorzaak en gevolg adequaat hanteren.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Oorzaak en gevolg hebben een cyclisch karakter. - Een gebeurtenis of verschijnsel interpreteren als een oorzaak leidt tot een gevolg. - Historische verschijnselen en gebeurtenissen hebben een niet-lineair en multi-causaal karakter.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de relatie verklaren tussen het interpreteren van gebeurtenissen en verschijnselen en de totstandkoming van een ontwikkeling of het zich voordoen van een gebeurtenis; - aangeven dat elke ordening van causaliteit een interpretatie is; - verschillende soorten oorzaak en gevolg onderscheiden.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - oorzaken - gevolgen - gewilde oorzaken en gevolgen - ongewilde oorzaken en gevolgen - bedoelde oorzaken en gevolgen - onbedoelde oorzaken en gevolgen - directe oorzaken en gevolgen - indirecte oorzaken en gevolgen

Subdomein A1**1d. Historische structuurbegrippen – Verandering en continuïteit**

In dit verband kan de kandidaat

de vaardigheden behorende bij het structuurbegrip verandering en continuïteit adequaat hanteren.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Veranderingen doen zich op korte en lange termijn voor. - Veranderingen verschillen naar tempo, duur, schaal, omvang en intensiteit. - Veranderingen verschillen op politiek-bestuurlijk, sociaaleconomisch en cultureel-maatschappelijk vlak. - Continuïteit kent verschillende perspectieven (het individu, de groep, het collectief en de samenleving).
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - uitleggen dat elke ordening van continuïteit en verandering een interpretatie is; - herkennen dat elke tijd materiële en immateriële sporen van het verleden in zich draagt; - op basis van het proces van verandering en continuïteit historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen verklaren en plaatsen binnen de periodisering; - factoren die verandering of behoud van het bestaande bevorderen of in de weg staan, toelichten.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - verandering - continuïteit - perspectieven - individu - collectief - intensiteit

Subdomein A1**1e. Historische structuurbegrippen – Inleving en standplaatsgebondenheid**

In dit verband kan de kandidaat

de vaardigheden behorende bij het structuurbegrip inleving en standplaatsgebondenheid adequaat hanteren.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - De eigen plaatsgebondenheid wordt bepaald door verschillende factoren. - Er is een relatie tussen standplaatsgebondenheid en bron. - Er is een relatie tussen standplaatsgebondenheid en mening/objectiviteit. - Er is een relatie tussen standplaatsgebondenheid en interpretatie.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - verklaren hoe de eigen standplaatsgebondenheid en die van anderen in het heden en verleden de geschiedschrijving over en interpretatie van historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen beïnvloeden; - uitleggen dat motieven, interesses, waardesystemen en verwachtingen van anderen en van samenlevingen niet geïnterpreteerd kunnen worden zonder rekening te houden met de betrokken tijd en plaats.

Subdomein A1

1e. Historische structuurbegrippen – Inleving en standplaatsgebondenheid

In dit verband kan de kandidaat

de vaardigheden behorende bij het structuurbegrip inleving en standplaatsgebondenheid adequaat hanteren.

Belangrijke begrippen

- (eigen) standplaatsgebondenheid
- mening
- objectiviteit
- interpretatie
- waardesysteem

Subdomein A1

1f. Historische structuurbegrippen – Interpretatie

In dit verband kan de kandidaat

de vaardigheden behorende bij het structuurbegrip interpretatie adequaat hanteren.

Aandachtspunten

- Historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen worden ge(re)construeerd met behulp van bronnen.
- Om motieven, interesses, waardesystemen en verwachtingen van anderen en van samenlevingen te kunnen interpreteren, moet je rekening houden met de betrokken tijd en plaats.
- Het toetsen van een interpretatie aan nieuwe gegevens leidt regelmatig tot bijstellen van de bestaande interpretatie.

Belangrijke werkwijzen

- aangeven dat historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen ge(re)construeerd kunnen worden met behulp van bronnen;
- uitleggen dat motieven, interesses, waardesystemen en verwachtingen van anderen en van samenlevingen niet geïnterpreteerd kunnen worden zonder rekening te houden met de betrokken tijd en plaats;
- aangeven dat het begrijpen van een geboden samenhang een interpretatie is te midden van vele mogelijkheden;
- verklaren waarom het toetsen van een interpretatie aan nieuwe gegevens kan leiden tot het op basis van de nieuwe gegevens bijstellen van de bestaande interpretatie.

Belangrijke begrippen

- interpretatie
- standplaatsgebondenheid
- anachronisme (situering van een gebeurtenis of een toestand in een tijd waarin die niet kan voorkomen)
- politieke, sociaaleconomische en cultureel-maatschappelijke oriëntatie

Subdomein A2: Structuurbegrippen staatsinrichting

2 De kandidaat kan de volgende tot staatsinrichting behorende structuurbegrippen adequaat hanteren:

- a. staat en staatsbestel;
- b. beleid en besluitvorming.

Subdomein A2 2a. Structuurbegrippen staatsinrichting - Staat en staatsbestel		
In dit verband kan de kandidaat de vaardigheden die horen bij het structuurbegrip staat en staatsbestel adequaat hanteren.		
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - De staat omvat de staatsburger, het staatsgebied en het staatsgezag. - De besluitvorming en de manier waarop het beleid in de staat worden georganiseerd noemen we staatsinrichting. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - kenmerken van een staat benoemen; - de werking van het Nederlandse staatsbestel beschrijven; - kenmerken van een machtsstaat benoemen; - kenmerken van een rechtsstaat benoemen; - kenmerken van de trias politica uitleggen. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - staat - staatsburger - staatsgebied - staatsgezag - staatsbestel - soevereiniteit - hoogste gezag - machtsstaat 	<ul style="list-style-type: none"> - rechtsstaat - trias politica - grondwet/constitutie - grondrechten - verzorgingsstaat - beleid - besluitvorming

Subdomein A2 2b. Structuurbegrippen staatsinrichting – Beleid en besluitvorming	
In dit verband kan de kandidaat de vaardigheden die horen bij het structuurbegrip beleid en besluitvorming adequaat hanteren.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Ideologie is de samenhangende visie over het karakter en doel van de macht die de overheid op de maatschappij mag uitoefenen. - Verschillen in ideologie leiden tot verschillen in machtsverdeling, machtsvorming en machtsuitoefening.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de verdeling van de macht in een democratische staat beschrijven; - de relatie tussen machtsuitoefening van de staat en de steun van het volk uitleggen; - de totstandkoming van besluitvorming binnen het koninkrijk beschrijven; - de totstandkoming van wetten beschrijven.

Subdomein A2 2b. Structuurbegrippen staatsinrichting – Beleid en besluitvorming	
In dit verband kan de kandidaat de vaardigheden die horen bij het structuurbegrip beleid en besluitvorming adequaat hanteren.	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - macht - representativiteit - legitimiteit - gezag - ideologie - machtsverdeling - machtsvorming - machtsuitoefening - besluitvorming - wetten

Subdomein A3: Historisch onderzoek

- 3 De kandidaat kan met betrekking tot historisch onderzoek:
- a. een onderzoek uitvoeren en op basis van de verkregen onderzoeksresultaten een conclusie formuleren, presenteren en verdedigen;
 - b. gebruikmaken van informatie- en communicatietechnologie bij het raadplegen, verwerken en presenteren van informatie met betrekking tot historische gebeurtenissen, verschijnselen, processen en personen.

Subdomein A3 3a. en 3b. Historisch onderzoek	
In dit verband kan de kandidaat de vaardigheden die horen bij het doen van historisch onderzoek toepassen.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Bij een onderzoek zijn er verschillende fasen: <ul style="list-style-type: none"> - vraagstelling en hypothese; - stappenplan; - bronnen selecteren; - meerdere bronnen raadplegen. - Bij een onderzoek de tussentijdse proces en product evaluatie (formatief) toepassen.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - een hypothese voor een historisch onderzoek formuleren; - een historisch onderzoek uitvoeren; - op basis van de verkregen onderzoeksresultaten een conclusie formuleren, presenteren en de resultaten verdedigen; - gebruikmaken van informatie- en communicatietechnologie bij het raadplegen, verwerken en presenteren van informatie.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - onderzoeksvragen - hypothese - logboek - hoofdvraag - deelvragen - onderzoeksplan - historische bronnen

3.2 Domein B

Domein B Tijdsbesef (historisch besef)

De kandidaat kan met betrekking tot tijdsbesef:

- B1 kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode primaire historie van 3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.;
- B2 kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode secundaire historie van 1500 tot 1750;
- B3 kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode tertiaire historie van 1750 tot heden.

Subdomein B1: Primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)

4. De kandidaat kan de volgende kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode primaire historie van 3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.
- a. stadsvorming;
 - b. specialisatie, ambachten en handel;
 - c. staatsvorming en centralisatie;
 - d. het ontstaan en de ontwikkeling van monotheïstisch en wetenschappelijk denken.

Subdomein B1

4a. t/m 4d. Primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)

In dit verband kan de kandidaat binnen de context van de primaire historie bovengenoemde aspecten plaatsen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- De komst van stedelijke nederzettingen/stadsvorming leidt tot het ontstaan van de agrarisch-urbane samenleving.- Surplus in de landbouw leidt tot specialisatie van ambachten en ontwikkeling van de handel.- Een complexer wordende samenleving heeft behoefte aan regels en regelgeving.- De behoefte aan regels en regelgeving vraagt om leiderschap.- De vraag om leiderschap zet aan tot het denken over burgerschap en staatsvorm.- De behoefte aan zingeving en antwoorden op bestaansvragen speelden een cruciale rol bij het ontstaan van religie en wetenschap.- De institutionalisering van de religie en legitimering van de macht gaven de kerk grote invloed over de staat.- Er vindt een overgang plaats van mythologisch denken en verklaren naar monotheïsme en naar natuurwetenschappelijk denken.- Naast de vijf grote wereldgodsdiensten zijn er tal van andere grote en kleine godsdiensten.
-----------------	---

Subdomein B2: Secundaire historie (1500 tot 1750)

5. De kandidaat kan de volgende kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode secundaire historie van 1500 tot 1750:
- wereldhandel/globalisering;
 - expansie en kolonisatie;
 - de wetenschappelijke revolutie;
 - verspreiding van wereldgodsdiensten.

Subdomein B2

5a. t/m 5d. Secundaire historie (1500 tot 1750)

In dit verband kan de kandidaat binnen de context van de secundaire historie bovengenoemde aspecten plaatsen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- Handelscontacten tussen verschillende werelddelen worden intensiever.- De ontdekkingsreizen en kolonisatie hadden impact op de gekoloniseerde en de kolonisator.- De westerse expansie zorgde voor wereldwijde conflicten.- Slavernij is zo oud als de mensheid, met de kolonisatie ontstaat er door de trans-Atlantische slavenhandel een nieuwe vorm van slavernij.- De wetenschappelijke revolutie had impact op de politiek, de cultuur en sociaaleconomische verhoudingen.- Globalisering zorgde voor de verspreiding van wereldgodsdiensten.
-----------------	---

Subdomein B3: Tertiaire historie (1750 tot heden)

6. De kandidaat kan de volgende kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode tertiaire historie van 1750 tot heden:
- de industriële revolutie;
 - internationale verhoudingen;
 - emancipatiebewegingen en democratisering;
 - bevolkingsexplosie;
 - ontwikkeling moderne technologie, wetenschap en communicatie.

Subdomein B3

6a. t/m 6e. Tertiaire historie (1750 tot heden)

In dit verband kan de kandidaat binnen de context van de tertiaire historie bovengenoemde aspecten plaatsen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- Industrialisatie bracht grote veranderingen in een historisch gezien korte tijd met zich mee.- Er is een relatie tussen industrialisering en demografie.- Veranderingen vonden in alle facetten van de maatschappij plaats.- Industrialisatie kent positieve en negatieve ontwikkelingen.- Internationale verhoudingen zijn tijd- en contextgebonden.- Internationale verhoudingen zijn gebaseerd op meerdere factoren.- Emancipatie leidt tot politieke, economische en sociaal-culturele veranderingen.- Ontwikkelingen binnen de moderne technologie, wetenschap, transport en communicatie beïnvloeden de voortgang van de industrialisatie.
-----------------	---

3.3 Domein C

Domein C Wereldgeschiedenis

De kandidaat kan met betrekking tot wereldgeschiedenis:

- C1 historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen op politiek, economisch, sociaal en cultureel-maatschappelijk terrein plaatsen binnen de primaire historie (3000 v Chr. tot 1500 n. Chr.);
- C2 historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen op politiek, economisch, sociaal en cultureel-maatschappelijk terrein plaatsen binnen de secundaire historie (1500 tot 1750);
- C3 historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen op politiek, economisch, sociaal en cultureel-maatschappelijk terrein plaatsen binnen de tertiaire historie (1750 tot heden).

Subdomein C1: De wereld in de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)

7. De kandidaat kan met betrekking tot de wereld in de primaire historie:
- a. de invloeden bij het ontstaan van etnische groepen, het vestigen en het verschuiven van de grenzen van territoria beschrijven;
 - b. uitleggen hoe agrarische surplus in sedentaire samenlevingen heeft geleid tot specialisatie, veranderende sociale verhouding, centralisatie en de ontwikkeling van staten;
 - c. de omstandigheden die ertoe hebben geleid dat sommige staten zich hebben ontwikkeld tot economische en politieke wereldrijken (machtscentra) uitleggen;
 - d. het ontstaan en de ontwikkeling van de wereldgodsdiensten en de wetenschap uitleggen.

Subdomein C1	
7a. De wereld in de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)	
In dit verband kan de kandidaat de invloeden bij het ontstaan van etnische groepen, het vestigen en het verschuiven van de grenzen van territoria beschrijven.	
Aandachtspunt	– Op verschillende plekken in de wereld ontstonden beschavingen, waaruit verschillende machtige rijken groeiden.
Belangrijke werkwijzen	– uitleggen hoe vanuit stamverbanden grotere samenlevingen ontstonden; – beschrijven hoe de groei van samenlevingen leidde tot het ontstaan van vaste territoria en rijken.
Belangrijke begrippen	– stamverband – nomadische volken – territorium – grens – migratie – handel – oorlog

Subdomein C1 7b. De wereld in de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)		
In dit verband kan de kandidaat uitleggen hoe agrarisch surplus in sedentaire samenlevingen heeft geleid tot specialisatie, veranderende sociale verhouding, centralisatie en de ontwikkeling van staten.		
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Agrarisch surplus beïnvloedt de leefwijze van de mens. - Stadsvorming veroorzaakte agrarisch-urbane samenlevingen. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - uitleggen hoe agrarisch surplus de ontwikkeling van samenlevingen beïnvloedt; - de relatie tussen agrarisch surplus, handel en specialisatie uitleggen; - het ontstaan van stedelijke nederzettingen en stadsvorming uitleggen; - uitleggen hoe de komst van stedelijke nederzettingen/stadsvorming leidt tot het ontstaan van agrarisch-urbane samenlevingen. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - stedelijke nederzetting - agrarisch surplus - agrarisch-urbaan - sedentaire samenleving - centralisatie - autarkisch/zelfvoorzienend 	<ul style="list-style-type: none"> - hiërarchische samenlevingen - sociale verhoudingen - specialisatie - ambachten en handel

Subdomein C1 7c. De wereld in de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)		
In dit verband kan de kandidaat de omstandigheden die ertoe hebben geleid dat sommige staten zich hebben ontwikkeld tot economische en politieke wereldrijken (machtscentra) uitleggen.		
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Onder verschillende omstandigheden en op verschillende plekken op de wereld ontstaan onafhankelijk van elkaar machtscentra. - Het concept 'wereldrijk' moet gezien worden binnen de context van het begrip wereld in deze periode. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - het ontstaan van economische en politieke machtscentra kunnen plaatsen binnen tijd en ruimte; - de oorzaken en gevolgen van het ontstaan van economische en politieke machtscentra uitleggen; - uitleggen hoe complexer wordende samenlevingen en centralisatie leiden tot nieuwe staatsvormen. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - wereldrijk - economische machtscentra - politieke machtscentra - regel en regelgeving - leiderschap - burgerschap - staatsvorm - standenmaatschappij 	

Subdomein C1 7d. De wereld in de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)			
In dit verband kan de kandidaat het ontstaan en de ontwikkeling van de wereldgodsdiensten en de wetenschap uitleggen.			
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Er vindt een overgang plaats van mythologisch denken en verklaren naar monotheïsme en natuurwetenschappelijk denken. - De vijf grote wereldgodsdiensten kennen verschillen en overeenkomsten. 		
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de relatie tussen zingeving en bestaansvragen en het ontstaan van religie en wetenschap uitleggen; - overeenkomsten en verschillen tussen de vijf wereldgodsdiensten benoemen; - uitleggen dat godsdienst geregeld aanleiding is tot het ontstaan van conflicten en oorlogen. 		
Belangrijke begrippen	<table border="0"> <tr> <td> <ul style="list-style-type: none"> - zingeving - bestaansvraag - mythologie - polytheïsme - monotheïsme - godsdienst - hindoeïsme </td> <td> <ul style="list-style-type: none"> - boeddhisme - christendom - jodendom - islam - institutionalisering - standenmaatschappij </td> </tr> </table>	<ul style="list-style-type: none"> - zingeving - bestaansvraag - mythologie - polytheïsme - monotheïsme - godsdienst - hindoeïsme 	<ul style="list-style-type: none"> - boeddhisme - christendom - jodendom - islam - institutionalisering - standenmaatschappij
<ul style="list-style-type: none"> - zingeving - bestaansvraag - mythologie - polytheïsme - monotheïsme - godsdienst - hindoeïsme 	<ul style="list-style-type: none"> - boeddhisme - christendom - jodendom - islam - institutionalisering - standenmaatschappij 		

Subdomein C2: De wereld in de secundaire historie (1500 tot 1750)

8. De kandidaat kan met betrekking tot de wereld in de secundaire historie:
- de economische en politieke ontwikkelingen in verschillende landen en gebieden beschrijven en de rol die globalisering hierbij speelde, uitleggen.
 - de wijze waarop globalisering van invloed is op de ontwikkeling van culturen uitleggen;
 - het verband tussen veranderende denkbeelden en de veranderende politieke, culturele en sociaal-economische verhoudingen uitleggen;
 - uitleggen hoe politieke processen in verschillende landen geleid hebben tot oplopende spanningen.

Subdomein C2 8a. De wereld in de secundaire historie (1500 tot 1750)	
In dit verband kan de kandidaat de economische en politieke ontwikkeling in verschillende landen en gebieden beschrijven en de rol die globalisering hierbij speelde uitleggen.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Veranderingen binnen Europa hadden grote gevolgen voor de wereld. - Europese ontdekkingsreizen en kolonisatie hadden een grote invloed op de wereld.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de invloed van de ontdekkingsreizen en Europese expansie met betrekking tot zowel de interne gevolgen voor Europa als de externe gevolgen voor de wereld benoemen; - de politieke en economische ontwikkelingen binnen Europa benoemen; - de relatie tussen kolonisatie, plantage-economie en slavernij uitleggen; - de gevolgen van de Spaanse kolonisatie van de Amerika's uitleggen.

Subdomein C2**8a. De wereld in de secundaire historie (1500 tot 1750)**

In dit verband kan de kandidaat

de economische en politieke ontwikkeling in verschillende landen en gebieden beschrijven en de rol die globalisering hierbij speelde uitleggen.

Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - centralisatie - ontdekkingsreizen - globalisering - wereldhandel - handelsroutes - kolonisatie - koloniale expansie - driehoekshandel 	<ul style="list-style-type: none"> - handelsposten - handelscompagnieën - plantage-economie - mijnbouw - slavernij - Spaanse conquistadores - demografische ramp
-----------------------	--	---

Subdomein C2**8b. De wereld in de secundaire historie (1500 tot 1750)**

In dit verband kan de kandidaat

de wijze waarop globalisering van invloed is op de ontwikkeling van culturen uitleggen.

Aandachtspunt	De culturele uitwisseling had een grote impact op de wereld.	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de invloed van globalisering op de wereldwijde cultuur uitleggen; - de relatie tussen de ontdekkingsreizen en de verspreiding van het christendom uitleggen. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - cultuur - culturele uitingen - wederzijdse beïnvloeding - zendeling 	

Subdomein C2**8c. De wereld in de secundaire historie (1500 tot 1750)**

In dit verband kan de kandidaat

het verband tussen veranderende denkbeelden en de veranderende politieke, culturele en sociaal-economische verhoudingen uitleggen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Veranderende Europese denkbeelden hadden een grote invloed op politieke, culturele en sociaaleconomische verhoudingen. - Empirisch onderzoek gaat binnen de wetenschappen een belangrijke rol spelen. - De uitvinding van de boekdrukkunst heeft bijgedragen aan het succes van de wetenschappelijke revolutie.
-----------------	---

Subdomein C2**8c. De wereld in de secundaire historie (1500 tot 1750)**

In dit verband kan de kandidaat

het verband tussen veranderende denkbeelden en de veranderende politieke, culturele en sociaal-economische verhoudingen uitleggen.

Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de voornaamste denkbeelden van de renaissance benoemen; - de invloed van de renaissance op het gebied van politiek, cultuur en sociaaleconomische verhoudingen uitleggen; - het ontstaan van de wetenschappelijke revolutie beschrijven; - de invloed van de verlichting op het gebied van politiek, cultuur en sociaaleconomische verhoudingen uitleggen. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - renaissance - wetenschappelijke revolutie - empirisch onderzoek - natuurwetenschap - humanisme - verlichting - individualisering 	<ul style="list-style-type: none"> - secularisering - standenmaatschappij - liberalisme - kapitalisme - mercantilisme - boekdrukkunst

Subdomein C2**8d. De wereld in de secundaire historie (1500 tot 1750)**

In dit verband kan de kandidaat

uitleggen hoe politieke processen in verschillende landen geleid hebben tot oplopende spanningen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Het einde van het feodale Europa betekende de opkomst van centrale Europese grootmachten. - De expansie van Europese staten zorgde voor het ontstaan van wereldmachten.
Belangrijke werkwijze	Uitleggen hoe Europese landen macht over de rest van de wereld probeerden uit te oefenen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - kolonialisme - territoriale expansie - wereldmacht - imperialisme

Subdomein C3: De wereld in de tertiaire historie (1750 tot heden)

9. De kandidaat kan met betrekking tot de wereld in de tertiaire historie:
- de economische voorsprong van de westerse wereld aan de hand van verschillende ontwikkelingen uitleggen;
 - de wijze waarop toenemende politieke en ideologische spanningen leiden tot nationale en internationale conflicten en tegelijkertijd tot internationale samenwerking uitleggen;
 - de opkomst en ontwikkeling van verschillende emancipatiebewegingen in de wereld verklaren en een mening geven over de invloed hiervan;
 - de snelle veranderingen op het gebied van cultuur en technologie verklaren en over de houding van de mens ten opzichte hiervan een mening vormen.

Subdomein C3	
9a. De wereld in de tertiaire historie (1750 tot heden)	
In dit verband kan de kandidaat de economische voorsprong van de westerse wereld aan de hand van verschillende ontwikkelingen uitleggen.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - De industriële revolutie begon in Engeland en Europa en gaf de westerse wereld een economische voorsprong op de rest van de wereld. - Het moderne imperialisme was een van de katalysatoren van de economische voorsprong van de westerse wereld. - De industriële revolutie speelt zich tot aan de 20ste eeuw af in Europa, de Verenigde Staten en Japan.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - uitleggen hoe in Europa agrarisch-ambachtelijke samenlevingen overgingen in industriële samenlevingen; - de relatie tussen technische uitvindingen, mechanisatie en het gebruik van nieuwe grondstoffen en de industriële revolutie uitleggen; - de relatie tussen de industrialisatie en bevolkingsgroei en verstedelijking uitleggen; - de relatie tussen de industrialisatie en modern imperialisme uitleggen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - industriële revolutie - industriële samenleving - modern imperialisme - kapitalisme - aandrijvingskracht (water- en stoomkracht) - mijnbouw - grondstoffen - technische uitvindingen - bevolkingsgroei - verstedelijking - consumptiemaatschappij - geboortecijfer - sterftcijfer - demografische revolutie - babyboomers - vergrijzingsgolf

Subdomein C3

9b. De wereld in de tertiaire historie (1750 tot heden)

In dit verband kan de kandidaat

de wijze waarop toenemende politieke en ideologische spanningen leiden tot nationale en internationale conflicten en tegelijkertijd tot internationale samenwerking uitleggen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- De opkomst van natiestaten leidt tot nieuwe politieke verhoudingen.- Politiek en ideologie spelen een belangrijke rol in internationale ontwikkelingen en conflicten.- Een complexer wordende wereld vraagt om geformaliseerde internationale verhoudingen.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- de opkomst en de invloed van nationalisme en natiestaten op de internationale politieke situatie uitleggen;- uitleggen hoe natievorming, imperialisme en politieke ideologieën geleid hebben tot toenemende spanningen tussen staten;- de oorzaken van dekolonisatie uitleggen;- de oorzaken en gevolgen van een veranderende Oost-West verhouding verklaren;- uitleggen hoe gedeelde politieke ideologieën kunnen leiden tot internationale samenwerking;- de rol van ideologie bij de opkomst van terreurbewegingen uitleggen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- ideologie- natievorming- politieke ideologie- socialisme- anarchisme- nationalisme- communisme- fascisme- dictatuur- nationaalsocialisme- antikolonialisme- dekolonisatie- modern imperialisme- bondgenootschappen- internationale verdragen- internationale organisaties- Volkenbond- Verenigde Naties- NAVO- Warschaupact- Europese Unie- Koude Oorlog

Subdomein C3**9c. De wereld in de tertiaire historie (1750 tot heden)**

In dit verband kan de kandidaat de opkomst en ontwikkeling van verschillende emancipatiebewegingen in de wereld verklaren en een mening geven over de invloed hiervan.

Aandachtspunt	Emancipatie leidt tot politieke, economische, sociaal-culturele en maatschappelijke veranderingen.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- het verband tussen politieke, economische, sociaal-culturele en maatschappelijke ongelijkheid en emancipatie beschrijven;- de relatie tussen emancipatie en democratisering uitleggen;- de oorzaken en gevolgen van de afschaffing van de slavernij beschrijven;- de oorzaken en gevolgen van de opkomst en emancipatie van de arbeidersklasse beschrijven;- de oorzaken en gevolgen van de vrouwenemancipatie beschrijven;- de relatie tussen secularisatie, emancipatie en kindertal verklaren;- de oorzaken en gevolgen van antiracisme bewegingen beschrijven;- de opkomst van de emancipatie van lesbiennes, homoseksuelen/gay, biseksuelen en transgenders (LHBT/ LGBT) beschrijven.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- sociale diversiteit- maatschappelijke ongelijkheid- emancipatie- discriminatie- arbeidersklasse- klassenstrijd- abolitionisme- kiesrecht- algemeen kiesrecht- vrouwenemancipatie- feminisme- suffragettes- tweede feministische golf- segregatie- burgerrechtenbeweging- gender emancipatie- seksuele emancipatie- LHBT/LGBT emancipatiebeweging

Subdomein C3

9d. De wereld in de tertiaire historie (1750 tot heden)

In dit verband kan de kandidaat

de snelle veranderingen op het gebied van cultuur en technologie verklaren en over de houding van de mens ten opzichte hiervan een mening vormen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- De industriële, technologische en digitale revolutie heeft de wereld in de afgelopen twee eeuwen in korte tijd ingrijpend veranderd.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- uitleggen op welke manieren moderne techniek globalisering heeft beïnvloed;- uitleggen op welke manier technologische veranderingen de cultuur, economie en politiek beïnvloeden;- de oorzaken en gevolgen van het maatschappelijke debat over duurzaamheid uitleggen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- industriële revolutie- technologische revolutie- informatie en telecommunicatie revolutie- digitale revolutie- massaproductie- amerikanisering- massamedia- massacultuur- nieuwe media- consumptiemaatschappij- duurzaamheid- fossiele brandstof- alternatieve brandstoffen- global warming

3.4 Domein D

Domein D De geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied

De kandidaat kan met betrekking tot de geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied:

- D1 Historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen op politiek, economisch, sociaal en cultureel-maatschappelijk terrein plaatsen binnen de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.);
- D2 Historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen op politiek, economisch, sociaal en cultureel-maatschappelijk terrein plaatsen binnen de secundaire historie (1500 tot 1750);
- D3 Historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen op politiek, economisch, sociaal en cultureel-maatschappelijk terrein plaatsen binnen de tertiaire historie (1750 tot heden).

Subdomein D1: Primaire historie (3000 v. Chr. – 1500 n. Chr.)

10. De kandidaat kan met betrekking tot de primaire historie van het Caribisch gebied:
- a. de overgang van de preceramische naar de ceramische periode beschrijven;
 - b. de wijze waarop in het Caribisch gebied en Aruba complexere samenlevingen ontstonden en de wijze waarop deze samenlevingen georganiseerd waren, uitleggen.

Subdomein D1	
10a. Aruba en het Caribisch gebied in de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)	
In dit verband kan de kandidaat de overgang van de preceramische naar de ceramische periode beschrijven.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- Er is geen duidelijkheid over hoe de overgang van preceramisch naar ceramisch heeft plaatsgevonden.- Er is geen duidelijkheid over wat er uiteindelijk met de preceramische bewoners van Aruba gebeurd is.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- voorbeelden van verschillende Caribische preceramische en ceramische samenlevingen noemen;- de belangrijkste kenmerken van nomadische, semi-nomadische en sedentaire samenlevingsvormen beschrijven.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- preceramische samenlevingen- ceramische samenlevingen- Arawakken- Cariben

Subdomein D2

10b. Aruba en het Caribisch gebied in de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.)

In dit verband kan de kandidaat de wijze waarop in het Caribisch gebied en Aruba complexere samenlevingen ontstonden, en de wijze waarop deze samenlevingen georganiseerd waren, uitleggen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- Wat decennialang als kennis werd gezien over het Caribisch gebied is gebaseerd op een onjuiste interpretatie door de Spanjaarden.- Linguïstisch en archeologisch onderzoek wijzen op complexere samenlevingen.- Binnen het Caribisch gebied (in ruime zin) bestond interactie tussen verschillende samenlevingen.- De Arubaanse Caquetio maakten onderdeel uit van een grotere regio.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- factoren die de beeldvorming over de precolumbiaanse Caribische samenlevingen bepalen, uitleggen;- kenmerken van verschillende precolumbiaanse Caribische samenlevingen noemen;- beschrijven hoe in het Caribisch gebied contacten bestonden over grote afstanden;- de Arubaanse ceramische samenleving binnen de regionale ontwikkelingen plaatsen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- precolumbiaans- taalfamilie- culturele uitwisseling- Caquetio- Dabajuroi- cacique- verwantschap

Subdomein D2: Secundaire historie (1500 tot 1750)

11. De kandidaat kan met betrekking tot de secundaire historie van het Caribisch gebied:

- a. de invloed van kolonisatie en slavernij in Aruba en in het Caribisch gebied verklaren;
- b. de sociaal-maatschappelijke verhoudingen binnen de Arubaanse samenleving met het Caribisch gebied vergelijken;
- c. de rol en de invloed van creolisering in Aruba en in het Caribisch gebied uitleggen.

Subdomein D2 11a. Aruba en het Caribisch gebied in de secundaire historie (1500 tot 1750)	
In dit verband kan de kandidaat de invloed van kolonisatie en slavernij in Aruba en in het Caribisch gebied verklaren.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Kolonisatie had verregaande gevolgen en resulteerde in een geheel nieuwe samenleving. - Slavernij had verregaande gevolgen en resulteerde in een geheel nieuwe samenleving.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de oorzaken en gevolgen van de kolonisatie van het Caribisch gebied verklaren; - de invloed van de komst van de Spanjaarden op de oorspronkelijke bevolking uitleggen; - de invloed van de Europese slavenhandel op het Caribisch gebied uitleggen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - conquistadores - demografische ramp - kolonisatie - slavernij - trans-Atlantische slavenhandel - cultuurvernietiging - acculturatie - mercantilisme - plantage-economie

Subdomein D2 11b. Aruba en het Caribisch gebied in de secundaire historie (1500 tot 1750)	
In dit verband kan de kandidaat de sociaal-maatschappelijke verhoudingen binnen de Arubaanse samenleving met het Caribisch gebied vergelijken.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Kolonisatie had verregaande sociaal-maatschappelijke gevolgen. - Slavernij had verregaande sociaal-maatschappelijke gevolgen.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - uitleggen wat de sociaal-maatschappelijke gevolgen waren van de kolonisatie; - uitleggen wat de sociaal-maatschappelijke gevolgen waren van de slavernij; - uitleggen hoe de komst van de West-Indische Compagnie Aruba beïnvloedde; - benoemen wat de gevolgen van de komst van het katholicisme voor Aruba waren.

Subdomein D2

11b. Aruba en het Caribisch gebied in de secundaire historie (1500 tot 1750)

In dit verband kan de kandidaat

de sociaal-maatschappelijke verhoudingen binnen de Arubaanse samenleving met het Caribisch gebied vergelijken.

Belangrijke begrippen

- katholicisme
- lekenpriester
- zendeling
- missiewerk
- West-Indische Compagnie
- Nederlands koloniaal beleid
- handelskolonialisme
- Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
- klassensysteem/sociale piramide
- slaven
- raciale classificatie

Subdomein D2

11c. Aruba en het Caribisch gebied in de secundaire historie (1500 tot 1750)

In dit verband kan de kandidaat

de rol en de invloed van creolisering in Aruba en in het Caribisch gebied uitleggen.

Aandachtspunt

Verschillende Europese culturen vermengden zich met Afrikaanse en Indiaanse culturen tot een nieuwe cultuur.

Belangrijke werkwijzen

- kenmerken van creolisering benoemen;
- voorbeelden van creoolse cultuur binnen Aruba en het Caribisch gebied noemen;
- de invloed van creolisering op Aruba en in het Caribisch gebied beschrijven;
- het ontwikkelen van creoolse talen zoals Papiamentu uitleggen.

Belangrijke begrippen

- creolisering
- pidgintaal
- creoolse taal
- moedertaal
- Papiamentu
- diaspora
- gecreoliseerde geloofsvormen

Subdomein D3: Tertiaire historie (1750 tot heden)

12. De kandidaat kan met betrekking tot de tertiaire historie van het Caribisch gebied:
- de omstandigheden waaronder vrijheids- en emancipatiebewegingen en nationaal bewustzijn ontstonden in het Caribisch gebied en Aruba uitleggen;
 - de rol van internationale politiek en internationale inmenging op Aruba en het Caribisch gebied uitleggen;
 - de economische ontwikkeling binnen het Caribisch gebied en Aruba in de context van mondiale ontwikkelingen uitleggen;
 - sociale en culturele veranderingen in het Caribisch gebied en Aruba uitleggen.

Subdomein D3	
12a. Aruba en het Caribisch gebied in de tertiaire historie (1750 tot heden)	
In dit verband kan de kandidaat de omstandigheden waaronder vrijheids- en emancipatiebewegingen en nationaal bewustzijn ontstonden in het Caribisch gebied en Aruba uitleggen.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - De vrijheidsbewegingen binnen het Caribisch gebied waren niet allemaal uniform. - Op Aruba speelden verschillende belangen een rol bij het natievormingsproces.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de oorzaken en gevolgen van vrijheidsbewegingen en nationaal bewustzijn binnen het Caribisch gebied en op Aruba uitleggen; - de oorzaken en gevolgen van de slavenemancipatie binnen het Caribisch gebied en op Aruba uitleggen; - het proces van natievorming op Aruba beschrijven.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - vrijheidsstrijd - creoolse elite - caudillismo - libertadores - manumissio - slavenopstanden - slavenemancipatie - abolitionisme - natievorming - elite

Subdomein D3 12b. Aruba en het Caribisch gebied in de tertiaire historie (1750 tot heden)	
In dit verband kan de kandidaat de rol van internationale politiek en internationale inmenging op Aruba en het Caribisch gebied uitleggen.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Vanaf de negentiende eeuw kreeg de Verenigde Staten steeds meer invloed in het Caribisch gebied (en Latijns-Amerika). - Imperialisme en dekolonisatie speelden een belangrijke rol in het Caribisch gebied.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - uitleggen hoe de Verenigde Staten sinds het einde van de 19de eeuw zich direct en indirect bemoeiden met het Caribisch gebied; - de invloed van internationale inmenging op het Caribisch gebied uitleggen; - de invloed van de wereldoorlogen en de Koude Oorlog op het Caribisch gebied en Aruba uitleggen; - de oorzaken en gevolgen van de dekolonisatie van het Caribisch gebied beschrijven.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - neokolonialisme - imperialisme - dekolonisatie - The war on drugs

Subdomein D3 12c. Aruba en het Caribisch gebied in de tertiaire historie (1750 tot heden)			
In dit verband kan de kandidaat de economische ontwikkeling binnen het Caribisch gebied en Aruba in de context van mondiale ontwikkelingen uitleggen.			
Aandachtspunt	Internationalisering en globalisering hebben het Caribisch gebied beïnvloed.		
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - uitleggen hoe Aruba overging van een agrarisch ambachtelijke samenleving naar een industriële samenleving, en vervolgens naar een dienstensamenleving; - uitleggen hoe de stijgende wereldwijde welvaart en de vrijetijdsindustrie van invloed is op de economische ontwikkeling van Aruba en het Caribisch gebied; - het gestegen belang van de toeristenindustrie en de financiële dienstverlening voor het Caribisch gebied en Aruba uitleggen. 		
Belangrijke begrippen	<table border="0"> <tr> <td> <ul style="list-style-type: none"> - eenzijdige economie - industriële samenleving - agrarisch ambachtelijke samenleving - dienstensamenleving - seizoensarbeid - olie-industrie - overslaghaven </td> <td> <ul style="list-style-type: none"> - handelsmigranten - vakbonden - sociale wetgeving - toerisme - importland - offshore banking - Small Island Developing States (SIDS) </td> </tr> </table>	<ul style="list-style-type: none"> - eenzijdige economie - industriële samenleving - agrarisch ambachtelijke samenleving - dienstensamenleving - seizoensarbeid - olie-industrie - overslaghaven 	<ul style="list-style-type: none"> - handelsmigranten - vakbonden - sociale wetgeving - toerisme - importland - offshore banking - Small Island Developing States (SIDS)
<ul style="list-style-type: none"> - eenzijdige economie - industriële samenleving - agrarisch ambachtelijke samenleving - dienstensamenleving - seizoensarbeid - olie-industrie - overslaghaven 	<ul style="list-style-type: none"> - handelsmigranten - vakbonden - sociale wetgeving - toerisme - importland - offshore banking - Small Island Developing States (SIDS) 		

Subdomein D3

12d. Aruba en het Caribisch gebied in de tertiaire historie (1750 tot heden)

In dit verband kan de kandidaat sociale en culturele verandering in het Caribisch gebied en Aruba uitleggen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - De traditionele genderverhoudingen op Aruba zijn de afgelopen decennia veranderd. - De opkomst van nieuwe technologie heeft de Arubaanse cultuur drastisch veranderd. - De rol van de kerk op Aruba is de afgelopen twee eeuwen sterk veranderd. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de invloed van Nederland, Latijns-Amerika, het Caribische gebied en de Verenigde Staten op de Arubaanse cultuur beschrijven; - de oorzaken en gevolgen van migratie voor de Arubaanse cultuur uitleggen; - de veranderende sociale verhoudingen in het Caribisch gebied en Aruba beschrijven; - de opkomst van de eigentijdse multiculturele samenleving voor zowel het Caribisch gebied als Aruba uitleggen; - de veranderende rol van kerk en geloof op Aruba uitleggen; - de veranderde genderverhoudingen op Aruba uitleggen; - uitleggen hoe technologie de Arubaanse samenleving heeft veranderd. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - traditionele samenleving - folklore - moderne samenleving - moderne technologie - taalbeleid - Papiamentu - vrouwenemancipatie - discriminatie - segregatie - sociale segregatie - sociale klassen - sociale mobiliteit 	<ul style="list-style-type: none"> - sociale verzekering - diaspora/netwerken - sociale wetgeving - consumptiemaatschappij - moderne slavernij - amerikanisering - moderne vervoersmiddelen - moderne communicatiemiddelen - social media

3.5 Domein E

Domein E Staatsinrichting

E1 Staatsinrichting en politieke geschiedenis

Subdomein E1: Staatsinrichting en politieke geschiedenis

13. De kandidaat kan met betrekking tot staatsinrichting en politieke geschiedenis:
- benoemen waarin staats- en bestuursvormen zich van elkaar onderscheiden;
 - de veranderende samenstellingen, politieke verhoudingen en besluitvorming binnen het Koninkrijk der Nederlanden uitleggen;
 - de ontwikkeling van het Arubaanse staatkundig bestel periodiseren en uitleggen en de verschijnselen, gebeurtenissen en processen die bijgedragen hebben aan de wording van het huidig bestel uitleggen;
 - het functioneren van de trias politica aan de hand van het Arubaanse staatkundig bestel uitleggen;
 - het Arubaanse kiesstelsel uitleggen en zetelverdelingen berekenen;
 - de wijze waarop interne en externe belanghebbenden het tot stand komen van beleid en besluitvorming en het functioneren van de Arubaanse rechtsstaat beïnvloeden, uitleggen;
 - de relatie tussen kleinschaligheid en politieke cultuur van een land uitleggen.

Subdomein E1 13a. Staatsinrichting	
In dit verband kan de kandidaat benoemen waarin staats- en bestuursvormen zich van elkaar onderscheiden.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">– Staatsvorm, regeringsvorm en bestuursvorm zijn dicht bij elkaar liggende begrippen.– Eenheidsstaat en de federatie zijn duidelijk van elkaar te onderscheiden staatsvormen.– Regeringsvormen onderscheiden zich van elkaar op basis van het democratisch gehalte, de wijze waarop het staats-hoofd wordt bepaald en de filosofie waarop de regeringsvorm is gebaseerd.– Bestuursvorm is de wijze waarop een land bestuurd wordt.– Bestuur en gezag binnen een staat kunnen op verschillende wijze uitgeoefend worden.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">– staatsvorm, regeringsvorm en bestuursvorm als begrippen van elkaar kunnen onderscheiden;– kenmerken van verschillende staatsvormen met elkaar vergelijken;– kenmerken van verschillende politieke bestuursvormen benoemen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">– eenheidsstaat– federatie– monarchie– republiek– democratie– dictatuur– liberalisme– socialisme– conservatisme

Subdomein E1

13b. Staatsinrichting

In dit verband kan de kandidaat de veranderende samenstellingen, politieke verhoudingen en besluitvorming binnen het Koninkrijk der Nederlanden uitleggen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- Eind negentiende eeuw werd de basis gelegd voor de veranderde interne verhoudingen binnen de Nederlandse Antillen, wat ook van invloed was op de relatie met het moederland.- De Tweede Wereldoorlog heeft grote invloed gehad over hoe er binnen het Koninkrijk gedacht werd over de toekomst van de koloniën.- De politionele acties in Nederlands-Indië kunnen getypeerd worden als de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.- Indonesië (1945 vanuit Indonesisch perspectief/1949 vanuit Nederlands perspectief) en Suriname (1975) worden zelfstandige staten.- 1954, 1986 en 2010 zijn belangrijke naoorlogse jaartallen voor de samenstelling van de Antillen als land en de verhoudingen en besluitvorming binnen het Koninkrijk.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- het ontstaan en de veranderende samenstelling van het Koninkrijk der Nederlanden, inclusief haar koloniën beschrijven;- de veranderende politieke verhoudingen en besluitvorming binnen het Koninkrijk der Nederlanden uitleggen;- het begrip Nederlandse Antillen uitleggen;- de veranderingen, die '10.10.10' binnen het Koninkrijk met zich meebracht, benoemen;- de positie van de BES-eilanden binnen het Koninkrijk benoemen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- Koninkrijk der Nederlanden- Nederlands-Indië- Suriname- Nederlandse Antillen als land- gezaghebber- landsraad- Minister van Koloniën- Raad van politie- dekolonisatie- onafhankelijkheid Suriname- Rondetafelconferenties- Status Aparte- '10.10.10'- BES-eilanden

Subdomein E1

13c. Staatsinrichting

In dit verband kan de kandidaat de ontwikkeling van het Arubaanse staatkundig bestel periodiseren en uitleggen en de verschijnselen, gebeurtenissen en processen die bijgedragen hebben aan de wording van het huidig bestel uitleggen.

Aandachtspunt	<ul style="list-style-type: none">- De wording van het huidige Arubaanse staatkundig bestel is beïnvloed door economische, sociaal-maatschappelijke en nationale en internationale ontwikkelingen.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- het proces van de totstandkoming van de Status Aparte van Aruba beschrijven en uitleggen;- ontwikkelingen binnen het Arubaanse staatkundig bestel periodiseren en uitleggen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- Separacion- evenredige vertegenwoordiging- etnisch-cultureel nationalisme- de bezetting van Nederland- Rondetafelconferenties- het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden(Het Statuut)- Status Aparte- Artikel 62- Arubaans staatkundig bestel- defensie- buitenlandse betrekkingen- politieke partijen- rechtszekerheid- deugdelijkheid van bestuur

Subdomein E1

13d. Staatsinrichting

In dit verband kan de kandidaat het functioneren van de trias politica aan de hand van het Arubaanse staatkundig bestel uitleggen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - De scheiding der machten is een belangrijk principe binnen de democratische staatsorganisatie. - De regering wordt bijgestaan door drie colleges van advies. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de historie van de trias politica beschrijven; - het belang van de trias politica beargumenteren; - de samenstelling, taken en bevoegdheden van de wetgevende macht analyseren; - de samenstelling, taken en bevoegdheden van de uitvoerende macht analyseren; - de samenstelling, taken en bevoegdheden van de rechterlijke macht analyseren; - de samenstelling, taken en bevoegdheden van de colleges van advies analyseren. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - democratie - trias politica - wetgevende macht - uitvoerende macht - rechterlijke macht - colleges van advies - Montesquieu - scheiding der machten - grondrechten - sociale grondrechten - parlement - parlementaire democratie - parlementariër - parlementaire immuniteit - coalitie - ontwerplandsverordening - vaste commissies - ad hoc commissies - permanente bijzondere commissies - recht van initiatief - recht van amendement - vragenrecht - recht van interpellatie - budgetrecht - enquêterecht - motie van wantrouwen/vertrouwensregel - gouverneur - koninkrijksorgaan 	<ul style="list-style-type: none"> - landsorgaan - staatshoofd - onschendbaar - Koninklijk Besluit (KB) - rijkswetten - landswetten - contraseign - demissionair - gevolmachtigde minister - retributies - Gerecht in Eerste Aanleg - Openbaar Ministerie (O.M.) - Procureur-Generaal - parket - Gemeenschappelijk Hof van Justitie - Hoge Raad - cassatie - civiele of burgerlijke zaken - strafzaken - ambtenarenzaken - bestuurszaken - Landsverordening Administratieve Rechtspraak (L.A.R.) - adviescolleges - Raad van Advies - Algemene Rekenkamer Aruba - Sociaal-Economische Raad (S.E.R.)

Subdomein E1**13e. Staatsinrichting**

In dit verband kan de kandidaat het Arubaanse kiesstelsel uitleggen en zetelverdelingen berekenen.

Aandachtspunt	Aruba kent een stelsel van evenredige vertegenwoordiging gebaseerd op algemene, vrije en geheime verkiezingen.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de werking van het Arubaanse kiesstelsel uitleggen; - de formule van zetelverdeling toepassen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - kiesrecht - passief kiesrecht - actief kiesrecht - algemene, vrije en geheime verkiezingen - stemgerechtigd - landsverordening politieke partijen - electorale raad - kandidaatstelling - landsbesluit - kandidatenlijst - kieslijst - stelsel van evenredige vertegenwoordiging - kiesdeler - restzetel - lijstkiezdeler - voorkeurstemmen - informateur - formateur - bloedverwanten

Subdomein E1**13f. Staatsinrichting**

In dit verband kan de kandidaat de wijze uitleggen waarop interne en externe belanghebbenden het tot stand komen van beleid en besluitvorming en het functioneren van de Arubaanse rechtsstaat beïnvloeden .

Aandachtspunt	Naast de drie machten binnen de trias politica zijn er meerdere machten actief binnen het tot stand komen van beleid en besluitvorming en het functioneren van de rechtsstaat.
Belangrijke werkwijze	Uitleggen hoe externe en interne belanghebbenden van invloed kunnen zijn op de totstandkoming van beleid en besluitvorming.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - rechtsstaat - interne belanghebbende - externe belanghebbende - partijbelangen - belangengroepen - media - publieke opinie

Subdomein E1

13g. Staatsinrichting

In dit verband kan de kandidaat de relatie tussen kleinschaligheid en politieke cultuur van een land uitleggen.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- Kleinschaligheid kan een grote politieke betrokkenheid van de burger als gevolg hebben;- Kleinschaligheid kan leiden tot een te kleine afstand tussen burger en bestuur en bestuur en burger.
Belangrijke werkwijze	De rol van kleinschaligheid op de Arubaanse politiek uitleggen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- kleinschaligheid- landsbelang- persoonlijk belang- belangenverstrengeling- burgerschap- democratische duurzaamheid

Bijlage 1 Eindtermen geschiedenis en staatsinrichting havo

De eindtermen zijn per domein en subdomein uitgewerkt.

Geschiedenis en staatsinrichting – havo Domein A: Vakspecifieke vaardigheden	
Subdomeinen	Eindtermen
A1 Historische structuurbegrippen	1. De kandidaat kan de volgende historische structuurbegrippen adequaat hanteren: <ol style="list-style-type: none"> bron en vraagstelling; feit en objectiviteit; oorzaak en gevolg; verandering en continuïteit; inleving en standplaatsgebondenheid; interpretatie.
A2 Structuurbegrippen staatsinrichting	2. De kandidaat kan de volgende tot staatsinrichting behorende structuurbegrippen adequaat hanteren: <ol style="list-style-type: none"> staat en staatsbestel; beleid en besluitvorming.
A3 Historisch onderzoek	3. De kandidaat kan met betrekking tot historisch onderzoek: <ol style="list-style-type: none"> een onderzoek uitvoeren en op basis van de verkregen onderzoeksresultaten een conclusie formuleren, presenteren en verdedigen; gebruikmaken van informatie- en communicatietechnologie bij het raadplegen, verwerken en presenteren van informatie met betrekking tot historische gebeurtenissen, verschijnselen, processen en personen.

Geschiedenis en staatsinrichting – havo Domein B: Tijdsbesef (historisch besef)	
Subdomeinen	Eindtermen
B1 Primaire historie (3000 v. Chr. - 1500 n. Chr.)	4. De kandidaat kan de volgende kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode primaire historie van 3000 v. Chr. tot 1500 n. Chr.: <ol style="list-style-type: none"> stadsvorming; specialisatie, ambachten en handel; staatsvorming en centralisatie; het ontstaan en de ontwikkeling van monotheïstisch en wetenschappelijk denken.

Geschiedenis en staatsinrichting – havo
Domein B: Tijdsbesef (historisch besef)

Subdomeinen	Eindtermen
B2 Secundaire historie (1500 – 1750)	5. De kandidaat kan de volgende kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode secundaire historie van 1500 tot 1750: <ol style="list-style-type: none"> wereldhandel/globalisering; expansie en kolonisatie; de wetenschappelijke revolutie; verspreiding van wereldgodsdiensten.
B3 Tertiaire historie (1750 tot heden)	6. De kandidaat kan de volgende kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode tertiaire historie van 1750 tot heden: <ol style="list-style-type: none"> de industriële revolutie; internationale verhoudingen; emancipatiebewegingen en democratisering; bevolkingsexplosie; ontwikkeling moderne technologie, wetenschap en communicatie.

Geschiedenis en staatsinrichting – havo
Domein C: Wereldgeschiedenis

Subdomeinen	Eindtermen
C1 De wereld in de primaire historie (3000 v. Chr. tot 1500)	7. De kandidaat kan met betrekking tot de wereld in de primaire historie: <ol style="list-style-type: none"> de invloeden bij het ontstaan van etnische groepen, het vestigen en het verschuiven van de grenzen van territoria beschrijven; uitleggen hoe agrarische surplus in sedentaire samenlevingen heeft geleid tot specialisatie, veranderende sociale verhouding, centralisatie en de ontwikkeling van staten; de omstandigheden die ertoe hebben geleid dat sommige staten zich hebben ontwikkeld tot economische en politieke wereldrijken (machtscentra) uitleggen; het ontstaan en de ontwikkeling van de wereldgodsdiensten en de wetenschap uitleggen.

Geschiedenis en staatsinrichting – havo
Domein C: Wereldgeschiedenis

Subdomeinen	Eindtermen
C2 De wereld in de secundaire historie (1500 tot 1750)	<p>8. De kandidaat kan met betrekking tot de wereld in de secundaire historie:</p> <ul style="list-style-type: none"> a. de economische en politieke ontwikkelingen in verschillende landen en gebieden beschrijven en de rol die globalisering hierbij speelde, uitleggen; b. de wijze waarop globalisering van invloed is op de ontwikkeling van culturen uitleggen; c. het verband tussen veranderende denkbeelden en de veranderende politieke, culturele en sociaal-economische verhoudingen uitleggen; d. uitleggen hoe politieke processen in verschillende landen geleid hebben tot oplopende spanningen.
C3 De wereld in de tertiaire historie (1750 tot heden)	<p>9. De kandidaat kan met betrekking tot de wereld in de tertiaire historie:</p> <ul style="list-style-type: none"> a. de economische voorsprong van de westerse wereld aan de hand van verschillende ontwikkelingen uitleggen; b. de wijze waarop toenemende politieke en ideologische spanningen leiden tot nationale en internationale conflicten en tegelijkertijd tot internationale samenwerking uitleggen; c. de opkomst en ontwikkeling van verschillende emancipatiebewegingen in de wereld verklaren en een mening geven over de invloed hiervan; d. de snelle veranderingen op het gebied van cultuur en technologie verklaren en over de houding van de mens ten opzichte hiervan een mening vormen.

Geschiedenis en staatsinrichting – havo
Domein D: De Geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied

Subdomeinen	Eindtermen
D1 Primaire historie (3000 v. Chr. - 1500 n. Chr.)	<p>10. De kandidaat kan met betrekking tot de primaire historie van het Caribisch gebied:</p> <ul style="list-style-type: none"> a. de overgang van de preceramische naar de ceramische periode beschrijven; b. de wijze waarop in het Caribisch gebied en Aruba complexere samenlevingen ontstonden en de wijze waarop deze samenlevingen georganiseerd waren, uitleggen.

Geschiedenis en staatsinrichting – havo
Domein D: De Geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied

Subdomeinen	Eindtermen
D2 Secundaire historie (1500 - 1750)	11. De kandidaat kan met betrekking tot de secundaire historie van het Caribisch gebied: a. de invloed van kolonisatie en de slavernij op het Caribisch gebied en Aruba verklaren; b. de sociaal-maatschappelijke verhoudingen binnen de Arubaanse samenleving met het Caribisch gebied vergelijken; c. de rol en de invloed van creolisering in het Caribisch gebied en Aruba uitleggen.
D3 Tertiaire historie (1750 tot heden)	12. De kandidaat kan met betrekking tot de tertiaire historie van het Caribisch gebied: a. de omstandigheden waaronder vrijheids- en emancipatiebewegingen en nationaal bewustzijn ontstonden in het Caribisch gebied en Aruba uitleggen; b. de rol van internationale politiek en internationale inmenging op Aruba en het Caribisch gebied uitleggen; c. de economische ontwikkeling binnen het Caribisch gebied en Aruba in de context van mondiale ontwikkelingen uitleggen; d. sociale en culturele verandering in het Caribisch gebied en Aruba uitleggen.

Subdomeinen	Eindtermen
E1 Staatsinrichting en politieke geschiedenis	<ol style="list-style-type: none">1. De kandidaat kan met betrekking tot staatsinrichting en politieke geschiedenis:<ol style="list-style-type: none">a. benoemen waarin staats- en bestuursvormen zich van elkaar onderscheiden;b. de veranderende samenstellingen, politieke verhoudingen en besluitvorming binnen het Koninkrijk der Nederlanden uitleggen;c. de ontwikkeling van het Arubaanse staatkundig bestel periodiseren en uitleggen en de verschijnselen, gebeurtenissen en processen die bijgedragen hebben aan de wording van het huidig bestel uitleggen;d. het functioneren van de trias politica aan de hand van het Arubaanse staatkundig bestel uitleggen;e. het Arubaanse kiesstelsel uitleggen en zetelverdelingen berekenen;f. de wijze uitleggen waarop interne en externe belanghebbenden het tot stand komen van beleid en besluitvorming en het functioneren van de Arubaanse rechtstaat beïnvloeden;g. de relatie tussen kleinschaligheid en politieke cultuur van een land uitleggen.

Bijlage 2 Prehistorie⁴

Domein B Tijdsbesef

De kandidaat kan met betrekking tot tijdsbesef:

B kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode prehistorie van begin tot 3000 v. Chr..

Subdomein B: prehistorie (begin tot 3000 v. Chr.)

De kandidaat kan de volgende kenmerkende aspecten plaatsen binnen de context van de periode prehistorie:

- de verspreiding van de mens over de aarde;
- de leefwijze jagers en verzamelaars;
- de neolithische revolutie en het ontstaan van de vroegste nederzettingen;
- de opkomst van cultuur en geloof.

Domein B Subdomein: Prehistorie (begin tot 3000 v. Chr.). Kenmerkende aspecten	
In dit verband kan de kandidaat de verspreiding van de mens over aarde, de leefwijze jagers en verzamelaars, de neolithische revolutie en het ontstaan van de vroegste nederzettingen en de opkomst van cultuur en geloof binnen de context van de prehistorie, plaatsen.	
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">– Er bestaan verschillende theorieën over de oorsprong van de mens en de verspreiding van de mens over de aarde.– De ontstaansgeschiedenis van de moderne mens blijft gebaseerd op hypothesen.– Het concept prehistorie is sec niet aan een historische periode te koppelen.– Er leven heden ten dage nog stammen die het schrift niet kennen, hoewel er wel over hen geschreven wordt.– De gelijktijdigheid van het ongelijktijdige met betrekking tot de jagers-verzamelaars samenlevingen houdt in 3000 v. Chr. niet op te bestaan.– In de moderne geschiedenis komen verschillende samenlevingsvormen naast elkaar voor.– De neolithische revolutie is als begrip niet te koppelen aan een (geografisch) gebied of (historische) tijd.– Klimaat, ligging, bodemgesteldheid en geografische omstandigheden spelen een rol in waar en wanneer het proces van de overgang van een jagers-verzamelaars samenleving naar een agrarische samenleving op gang komt.– Met de neolithische revolutie is de basis voor de verdere politieke, economische, sociale en culturele ontwikkeling gelegd.– De moderne mens probeert een verklaring te vinden voor fenomenen, in dit geval uit de natuur om hem heen, die hij niet begrijpt.– Er bestaat een relatie tussen de afwezigheid van geschreven bronnen en het niet met zekerheid kunnen bevestigen of ontkennen van een vorm van geloof/religie.

⁴ Alhoewel prehistorie geen examenstof is, is het voor de ontwikkeling van het tijdsbesef van de leerling van belang dat prehistorie aangeboden en getoetst wordt. De eindtermen en de uitwerkingen van Prehistorie (begin tot 3000 v. Chr.) en De wereld in de prehistorie zijn in deze bijlage opgenomen.

Domein C Wereldgeschiedenis

De kandidaat kan met betrekking tot wereldgeschiedenis: historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen op politiek, economisch, sociaal en cultureel-maatschappelijk terrein plaatsen binnen de prehistorie van begin tot 3000 v. Chr.

Subdomein C: De wereld in de prehistorie (begin tot 3000 v. Chr.)

- de verschillende theorieën rondom het ontstaan van de eerste mens en beschavingen beschrijven;
- de leefwijze, machtsverhoudingen en onderlinge taakverdeling van de jagers en verzamelaars in de verschillende gebieden met elkaar vergelijken;
- de omstandigheden en processen waardoor samenlevingen overgingen van jagen en verzamelen naar landbouw en de invloeden die dit had op de economische structuren verklaren;
- de wijze waarop natuurgodsdiensten in alle waarschijnlijkheid zijn ontstaan en zich ontwikkeld hebben, beschrijven.

Domein C Subdomein: De wereld in de prehistorie (begin tot 3000 v. Chr.)		
In dit verband kan de kandidaat		
a. de verschillende theorieën rondom het ontstaan van de eerste mens en beschavingen beschrijven.		
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Verschiede menssoorten hebben naast elkaar bestaan. - Verschiede menssoorten zijn verdwenen/uitgestorven. - Onderzoek naar het ontstaan en de verspreiding van de moderne mens vereist verschillende onderzoeksmethodes. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - de vermoedelijke datering van het ontstaan van de pre-moderne mensachtigen en de 'moderne' mens benoemen; - het belang van verschillende methodes en wetenschapsdisciplines bij het onderzoek naar de oorsprong en verspreiding van de mensachtige, de mens en de moderne mens benoemen; - beschrijven hoe volgens de laatste theorieën de mens vanuit Afrika naar andere continenten trok op zoek naar leefbare gebieden. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - moderne mens - migratie - menssoorten - evolutietheorie - homo sapiens - neanderthaler 	<ul style="list-style-type: none"> - Out of Africa-theorie - DNA-analyse - archeologie - antropologie - geologie - C14 methode

Domein C

Subdomein

De wereld in de prehistorie

In dit verband kan de kandidaat

b. de leefwijze, machtsverhoudingen en onderlinge taakverdeling van de jagers en verzamelaars in de verschillende gebieden met elkaar vergelijken.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- De overgang van een jagers- en verzamelaars samenleving naar een meer sedentaire samenlevingsvorm is doorgaans een geleidelijk en langdurig proces.- De leefwijze van de diverse jagers en verzamelaars samenlevingen worden voor een groot deel bepaald door de natuurlijke omstandigheden waarin deze groepen leefden.- De leefwijze en taakverdeling binnen de jagers en verzamelaars samenlevingen hadden grote invloed op de machtsverhoudingen binnen deze samenlevingen.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- uitleggen onder welke omstandigheden de vroegste overgang van jagen en verzamelen naar de eerste vorm van landbouw plaatsvond;- de relatie tussen jagen en verzamelen en het leiden van een nomadisch bestaan uitleggen;- de relatie tussen het leiden van een nomadisch bestaan en de gemiddelde groepsgrootte uitleggen;- de relatie leggen tussen de jagers-verzamelaars samenleving en de omvang van de wereldbevolking;- de leefwijze van de eerste jagers en verzamelaars in Afrika, Azië, Europa en de Amerika's beschrijven;- de onderlinge relatie tussen leefwijze, taakverdeling en machtsverhoudingen binnen de jagers en verzamelaars samenleving uitleggen;- de invloed van gender op de taakverdeling binnen de jagers en verzamelaars samenleving uitleggen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- jagers en verzamelaars samenleving- machtsverhoudingen- taakverdeling- gender- nomaden- semi-nomadisch

Domein C
Subdomein: De wereld in de prehistorie

In dit verband kan de kandidaat

c. de omstandigheden en processen waardoor samenlevingen overgingen van jagen en verzamelen naar landbouw en welke invloed dit had op de economische structuren verklaren.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - De overgang naar landbouw was een geleidelijk proces. - Landbouw werd op verschillende plaatsen onafhankelijk van elkaar uitgevonden. - Klimaat heeft waarschijnlijk een rol gespeeld bij de uitvinding van de landbouw en de gebieden waar dit als eerste verder ontwikkeld werd. - Met de overgang naar landbouw ontstonden de eerste nederzettingen die later uitgroeiden tot de eerste steden.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - kenmerken van de neolithische revolutie noemen; - de oorzaken en gevolgen van de neolithische revolutie uitleggen. - de omstandigheden waaronder jagers en verzamelaars samenlevingen in Europa, Azië en de Amerika's overgingen naar een agrarische samenleving verklaren. - het verband leggen tussen de neolithische revolutie en het ontstaan van nederzettingen. - de veranderingen binnen de sociale en economische structuur van een agrarische samenleving uitleggen. - het verband leggen tussen de neolithische revolutie en het doen van nieuwe uitvindingen. - het ontstaan van specialisatie binnen de agrarische samenleving uitleggen. - het ontstaan van meer hiërarchie binnen de agrarische samenleving uitleggen. - sociale en culturele veranderingen als gevolg van de overgang naar een agrarische samenleving uitleggen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - klimatologische omstandigheden - geografische omstandigheid - bodemgesteldheid - neolithische revolutie - agrarische samenleving - sedentarisering - domesticatie - gemeenschap - specialisatie - beschaving - hiërarchie - politiek - economie - 'Vruchtbare halve maan' - Indusvallei - Andesgebergte

Domein C

Subdomein: De wereld in de prehistorie

In dit verband kan de kandidaat

d. de wijze waarop natuurgodsdiensten in alle waarschijnlijkheid zijn ontstaan en zich ontwikkeld hebben, beschrijven.

Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none">- Het ontbreken van schriftelijke bronnen maakt het moeilijk om de vraag te beantwoorden of er in de prehistorie sprake was van een vorm van religie.- Binnen de jagers-verzamelaars samenleving is het aannemelijk dat er een vorm van natuurreligie bestond.- Natuurgodsdiensten verspreiden zich over het algemeen niet zoals latere godsdiensten, bijvoorbeeld het Christendom of de Islam.
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none">- de wijze waarop natuurgodsdiensten in alle waarschijnlijkheid zijn ontstaan en zich ontwikkeld hebben, beschrijven;- kenmerken van verschillende natuurgodsdiensten benoemen.
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none">- natuurkrachten- zingeving- rituelen- spirituele leiders- ziel- animisme- sjamanisme

Domein D De geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied

De kandidaat kan met betrekking tot de geschiedenis van Aruba en het Caribisch gebied:

1. historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen op politiek, economisch, sociaal en cultureel-maatschappelijk terrein plaatsen binnen de prehistorie van begin tot 3000 v. Chr.

Subdomein D: Prehistorie (begin tot 3000 v. Chr.)

De kandidaat kan met betrekking tot de prehistorie van het Caribisch gebied:

- a. de verschillende hypothesen over de verspreiding van de mens over het Caribisch gebied beschrijven;
- b. de overgang van een nomadisch naar een semi-nomadisch en sedentair bestaan in het Caribisch gebied verklaren.

Domein D Subdomein: Aruba en het Caribisch gebied in de prehistorie (begin tot 3000 v. Chr.)		
In dit verband kan de kandidaat		
a. de verschillende hypothesen over de verspreiding van de mens over het Caribisch gebied beschrijven.		
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - Sinds de vaststelling dat de Clovistheorie onjuist is, bestaan verschillende concurrerende hypothesen over de eerste bewoning van het Amerikaanse continent. - Door nieuwe ontdekkingen en vondsten zijn er voortdurend veranderingen in de hypothesen over de eerste bewoning van de Amerika's en het Caribisch gebied. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - verschillende theorieën over de eerste bewoning van de Amerika's en het bewijs waarop deze theorieën gebaseerd zijn benoemen; - de meest recente theorieën over de eerste bewoning van het Caribisch gebied benoemen. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - archeologie - geologie - antropologie 	<ul style="list-style-type: none"> - DNA-analyse - Clovistheorie - migratie

Domein D Subdomein: Aruba en het Caribisch gebied in de prehistorie (begin tot 3000 v. Chr.)		
In dit verband kan de kandidaat		
b. de overgang van een nomadisch naar een semi-nomadisch en sedentair bestaan in het Caribisch gebied verklaren.		
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> - De overgang van nomadisch naar een semi-nomadisch en sedentair verliep niet overal hetzelfde en gebeurde niet overal tegelijkertijd. - Verschillende samenlevingsvormen bestonden naast elkaar. 	
Belangrijke werkwijzen	<ul style="list-style-type: none"> - het verschil tussen nomadisch, semi-nomadisch en sedentair bestaan uitleggen; - de belangrijkste kenmerken van nomadische, semi-nomadische en sedentaire samenlevingsvormen benoemen. 	
Belangrijke begrippen	<ul style="list-style-type: none"> - jagers-verzamelaars - nomadisch bestaan - semi-nomadisch 	<ul style="list-style-type: none"> - sedentair - landbouw

Bijlage 3 Betrokkenen bij de totstandkoming van het toelichtingsdocument

Voor het tot stand komen van dit vernieuwde document worden de volgende personen bedankt:

Voor de inhoudelijke bijdrage:

- Dressher, E.
- Jong, K. de
- Martinus-Mathilda, M.T.

Voor het samenstellen en kwaliteitscontrole:

- Ecury-Sijben, J. M. M.
- Hernandis, R.F.M.
- Kock, A. A.
- Kock-Rodriguez, S.V
- Thiel-Giel, M. M.

Voor de externe kwaliteitscontrole:

- Cameron, A.
- Croes, D.
- Croes, V.
- Korsten, M.
- Loon, M. van
- Meyers, K.
- Roest, J. van der
- Weerd, O. de
- Yarzagaray, I.

